

YUNANİSTAN ANAYASASINA GÖRE DEVLET KİLİSE İLİŞKİSİ

*Yrd. Doç. Dr. Turgay CİN**

Öz

Yunanistan'ın ilk Anayasasından günümüze kadarki bütün Anayasalarında Kilise ile Devlet ilişkileri düzenlenmiş bulunmaktadır. Yunanistan Anayasasının özellikle 3., 13. ve 105. maddeleri bu bağlamda önemlidir. Yunanistan Anayasası sadece Yunanistan'daki Ortodoks Kilisesi ile Yunanistan Devleti arasındaki ilişkileri değil, Türkiye'deki İstanbul Başpiskoposluğu arasındaki ilişkiyi de düzenleyerek, uluslararası hukuk tüzel kişiliği kazandırılmaya çalışılmaktadır. Yunanistan'ın "Ekümenik Patrikhane" iddiaları, din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili değildir. Kiliselerin idaresi ve siyasetle ilgilidir.

Anahtar Kelimeler

Devlet, Kilise, Yunanistan, Anayasa, Ekümenik Patrikhane, Yunanistan Ortodoks Kilisesi, İstanbul Başpiskoposluğu, Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposu, uluslararası hukuk tüzel kişiliği

* Ege Üniversitesi İİB Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Devletler Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (e-posta: turgay.cin@ege.edu.tr) (Makale Gönderim Tarihleri: 01.06.2017-01.06.2017/Makale Kabul Tarihleri: 14.06.2017-08.06.2017)

STATE-CHURCH RELATIONSHIP IN THE CONSTITUTION OF GREECE

Abstract

All Greek constitutions without exception have regulated State-Church relations. At present, articles 3, 13 and 105 of the Greek Constitution are highly relevant and important for this purpose. The Greek Constitution regulates not only the relations between the Greek State and the Orthodox Church in Greece, but also the relations between the Greek State and the Archbishop of Istanbul in Turkey. In so doing, it aims to create international legal personality and rights for the Archbishop of Istanbul. Greek claims for "Ecumenical Patriarchate" in Istanbul are actually related neither with religious freedoms nor the freedom of consciousness. These claims are rather political and concerned more with the management of Orthodox Churches.

Keywords

State, Church, Greece, constitution, Ecumenical Patriarchate, Greek Orthodox Church, Archbishop of Istanbul, Atina and the Archbishop of All Greece, International legal entity

GİRİŞ

“... Bu çerçevede patrikin statüsüne değinmekte yarar var. Biz o makamı küçültüp muhatabı kaymakam derken patrik yurtdışında cumhurbaşkanları tarafından ağırlanıyor. Gereksiz biçimde ekümeniklik tartışmasına taraf olduk. Korkumuz; patrik papa olur mu? Birincisi, Katolik ile Ortodoksluk farklı. İkincisi, halkının yüzde 99’u Müslüman olan bir ülkede papa olması imkânsız. Halkının çok büyük bir kısmı Müslüman olan ve laik olduğunu iddia eden bir ülke bu tartışmanın, yani “tanırım-tanımam” tartışmasının dışında kalmalıydı. Ekümenik olmak ne demek? Birincisi, papaya muhatap olmak. Oluyor. İkincisi, Pan Ortodoks toplantı yapmak. Yapıyor. Üçüncüsü, kiliseler arası ihtilaflarda hakem olmak. Oluyor. Dördüncüsü, dünyadaki Ortodoks kiliselere tayin yapmak. Yapıyor. Patriki eşitler arasında birinci (Primus inter pares) tanımayan Ortodoks kiliseler de var. O onların sorunu. Tartışmada taraf olmak gereksiz¹.”

Emekli bir Büyükelçi olan ve 2000’de kurulan Türk-Yunan Dostluk Derneği Defne’nin başkanlığını (2017) da yürüten Yalım Eralp, İstanbul Başpiskoposluğu hakkındaki düşüncelerini yukarıdaki gibi açıklıyor.

Anayasa, hukuk ve siyaset biliminde kullanılan bir kavramdır. Yunanistan’da Devlet ile Kilise ilişkileri, Yunanistan anayasasında geniş bir biçimde düzenlenmiştir. Yunanistan Anayasasında düzenlenen Devlet ile Kilise ilişkileri sadece Yunanistan’ı değil, İstanbul Başpiskoposluğu Yunanlıların deyimi ile “Ekümenik Patriklik” nedeniyle Türkiye’yi de çok yakından ilgilendirmektedir.

Tarihsel, toplumsal, siyasal ve dini gerçeklik son derece çeşitlidir ve her tür sınıflandırma ile dinamik bir biçimde gelişmeye açıktır. Devlet, genellikle iki kurum arasında ortak tarihsel işbirliği, geleneksel sosyal ve kültürel bağlantıları nedeniyle belirli bir kilise ya da din ile siyasi ve idari ilişki kurar. Bu gibi durumlarda, normal olarak devletten, devlete değişen bir ölçekte, belirli bir kilise veya din yararına daha az veya daha çok elverişli

¹ Eralp, Y.: Perdeyi Aralarken, Bir “monşer”in hatıratı, DK Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 228.

hükümet muameleleri uygulanır ve bu bağlamda din; devletin “resmi dini”, “devlet dini” ya da “çoğunluğun dini” olarak tanımlanır².

Yunanlıların Türklere karşı ayaklanmasından (25 Mart 1821), Yunanistan Devletinin 1830 yılında resmen kurulması ve tanınmasından itibaren ve özellikle de 1827 yılından bugüne kadar Yunanistan’da Devlet ile Kilise ilişkileri ve Yunanistan Kilisesinin bağımsızlığı tartışıla gelmektedir. Devlet ile Kilise ilişkilerindeki tartışmalar siyasi ağırlıklı olduğu kadar, sosyolojik, uluslararası ilişkiler, özellikle de ideolojik bir boyuta da sahiptir ve bunun sonucunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar, tartışmalar sürüp gitmektedir. Devlet ile Kilise ilişkisi sorunu, özellikle hukukçu, ilahiyatçı ve tarihçilerin uzmanlık ve uğraşı alanlarına girmektedir³.

1833-1850 yılları arasında Yunanistan Ortodoks Hıristiyan Kilisesinin bağımsızlığı, yeni Yunan Devletinin bağımsızlığını kazanması ve tamamlanması bakımından önemlidir. Çünkü bazı Yunanlıların iddialarına göre, merkezi Atina’da bulunan Yunanistan Ortodoks Kilisesi, Osmanlı Devlet iktidarının ve egemenliğinin altında bulunan İstanbul Ortodoks Hıristiyan Patrikhanesinden ayrılması ve ancak Yunan Devletinin egemenliği altına girmesiyle, özgür olabilecekti⁴. 1833 yılında Yunanistan Ortodoks Kilisesi, İstanbul’daki Ortodoks Hıristiyan Patrikhanesinden ayrılma kararı aldı ve derhal bağımsızlığını ilân etti. O dönemde İstanbul Fener Patrikhanesi, Yunanistan Ortodoks Hıristiyan Kilisesinin kendisinden ayrılmasını 1850 yılında onayladı. Ayrıca Yunanistan Ortodoks Hıristiyan Kilisesinin ve Kutsal Manastırlarının hukuki statüsü 23 Temmuz 1833 tarihli Yunan Krallığı Kararnamesi ile Yunanistan devletinin denetimine girmiş oldu ve Yunanistan Ortodoks Hıristiyan Kilisesi artık dogma meseleleri bakımından bağımsızdı.

Yunanistan’da Kilise, Ruhbanlardan (kliros) ve halktan oluşan bir “birim”, “varlık” olarak ortaya çıkmaktadır. Yani Ruhbanlar ve halk Kiliseyi

² <http://www.arthro-13.com/products/papageorgioy-konstantinos-epikoyros-kathigitis-ekklisiastikoy-dikaioy-toy-aph5/> (19.03.2017).

³ Βενιζέλος, Ε.: Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, Παρατηρητής, Selanik 2000, s. 15.

⁴ Bkz. Δημακοπούλου, Χ.: Νεώτερα στοιχεία περί της ανακηρύξεως της Ελληνικής Εκκλησίας ως Αυτοκεφάλου κατά το 1833, Μνημοσύνη 12, 1991-1993, s. 207 vd.; Βενιζέλος, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 19.

oluşturmaktadır. Fakat “Kilise” dendiğinde “İdare eden/yöneten Kilise (Diikusa Eklisia)” anlaşılmaktadır. Yunanistan’da Kilisenin yönetim organı, Kutsal Meclis (İera Sinodos)’tir. Yani Kutsal Meclis, idare organı (organo diikiseos)’dir. Başpiskopos değildir. Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposu olan (2017) İeronimos değildir.

Yunanistan’da Kilise, Devlet ve halk arasındaki ilişkiler konusunda Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposu İeronimos şunları söylüyor: “Kilise çocuklarından ayrılmaz... Kilise cemaatten ayrılmaz... Fakat ayrılmak isteyen gider... Gelmek isteyen de gelir...”

Kilise ile Devlet işlerinin ayrı olduğu -ayırma- sisteminde Devlet, Laik (laïque), seküler (secular) olarak ortaya çıkmaktadır ve herhangi bir din ile işbirliği yapmaz. Bu sistemde Devlet, dine karşı ya tarafsızdır ya da dine karşı agresif, din karşıtı bir siyaset izler.

Genellikle yoğun farklılıklara rağmen, birçok Avrupa Birliği üyesi devlet, kendi ülkesinde dini konularda a) “ayrılık”, b) “birlik” ve c) “dostça işbirliği” sistemlerinden birini benimsemektedir. aa) Ayrılık sistemi dediğimizde, bu sistemde devlet ile din birbirinden ayrılmaktadır ve devlet “laik” (secular, laïque)tir ve prensip olarak, hiçbir dinle işbirliği yapmaz, kati bir tarafsızlık ya da agresif bir anti-dini (kilise karşıtı) politika uygular. bb) Bileşik sistemde, devlet sakinlerinin büyük çoğunluğu tarafından benimsenen dini cemaate özellikle kurumsal ayrıcalıklar (idari, mali, vb.) gibi ayrıcalıklar tanır. cc) Dostça işbirliği sistemi dendiğinde, günümüzde mevcut karşılıklı yaygın sorunların, sosyal ve hayırsever temeldeki meselelerin iyileştirilmesi için istisnasız bütün dinlere karşı devletin tarafsız bir tutum izlemesi ve onlarla dostça işbirliğini geliştirmesinin ve sürdürmesinin benimsendiği bir sistem anlaşılır⁵.

Tüm Avrupa Birliği Üyesi Devletlerin ortak anayasal başlangıç noktasını din özgürlüğüne saygı ve dini ayrımcılık yasağı oluşturmaktadır. Ancak, din özgürlüğü ile ilgili hakların tanınması ve saygı derecesi devletten devlete değişiklik göstermektedir. İlgili anayasalarda öngörülen hükümler, her zaman devlet ile dinler arasındaki ilişkiyi, mevcut yasal düzenlemeler doğru bir biçimde yansıtmayabilir.

⁵ <http://www.arthro-13.com/products/papageorgioy-konstantinos-epikoyros-kathigitis-ekklisiastikoy-dikaioy-toy-aph5/> (19.03.2017).

Yunanistan’da bir tarafta “Yunanistan Bağımsız Kilise”si, diğer tarafta da “Yunanistan Kilisesi” ve “Ekümenik Patrikhane”, -ayrıca bunlarla ilgili olarak Yunanistan ile Türkiye- bulunmaktadır.

Yunanlıların iddialarına göre, “Ekümenik Patrikhanenin” devletlerarası statüsü mevcuttur. “Ekümenik Patrikhanenin” devletlerarası statüsü Yunanistan için “hayati meseledir”. Yunanistan’ın dış politikası, Yunan tarihi, Yunan bilinci, Yunanistan’ın Türkiye ile olan ilişkileri, Lozan Barış Antlaşmasının uygulanması için “Ekümenik Patrikhane”nin statüsü hayati öneme sahiptir⁶.

Diğer taraftan Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’da din ile siyaset ve milli kimlik iç içedir. Yunanistan’da okulların, parlamentonun açılışında, milletvekili, kabine ve Yunanistan Cumhurbaşkanı’nın yeminlerinde ve devletin resmi törenlerinde dini ayin ve törenler yapılmakta ve Despotlar/ Metropolitler protokolde birinci sırada yer almaktadır. Ayrıca Bakanların ve Yunan Cumhurbaşkanı’nın dini yemin töreninde Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposu hazır bulunmaktadır ve yemini o yaptırmaktadır. Yunan hükümetleri, eğitim konularında alacağı kararlarda, Ortodoks Hıristiyan Yunan Kilisesinin görüşünü dikkate almak zorundadır. Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’da Eğitim Bakanlığının adı; “Milli Eğitim ve Din İşleri Bakanlığıdır.” Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’da, milli bayramlar ile dini bayramlar aynı tarihlere denk getirilmiştir. Dolayısıyla 25 Mart 1821’de Türklere karşı ayaklanma ile 28 Ekim 1940 tarihli İtalyan ve Alman işgaline karşı direniş günü kiliselerde yapılan tören ve ayinlerle anılmaktadır. Mahkemelerde tanıklar ve Yunan vatandaşlığını kazanan yabancılar İncil’e el basarak “Ortodoks Hıristiyan Yunanlılık” yemini etmektedir⁷. Bütün bunlar; Yunanlıların Ortodoks Hıristiyan dinlerine verdikleri önemi göstermeye herhalde yeterlidir.

Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’da, devlet ile kilise ilişkileri lâik, çağdaş statüden çok uzaktır. Bunun nedeni, Yunan Ortodoksluğunun Yunan Devlet yapısı içindeki etkin rolünün kaynağını tarihten, Bizans İmparatorluğundan, Yunan Ortodoks Kilisesinin, Yunanlıların Türklere karşı ayaklan-

⁶ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁷ Bkz. 29 Mayıs 2000 Milliyet gazetesi.

masında üstlendiği önderlikten ve en önemlisi de “500-600 yıllık Osmanlı Türk yönetiminde Yunan milli kimliğini Ortodoks Kilisenin, İstanbul Patrikhanesinin koruduğu” tezinden kaynaklanmaktadır. Bu ve diğer nedenlerden ötürü, aşağıda görüleceği üzere Yunanistan’ın ilk Anayasasından günümüze kadarki bütün Anayasalarında Kilise ile Devlet ilişkileri düzenlenmiş bulunmaktadır.

Konumuz Devlet ile Kilise ilişkisi olduğuna göre, devlet deyince, hukuk düzeni anlaşılır ve dolayısıyla devletin temelinde ve çatısında hukuk düzeni olarak, anayasa bulunmaktadır. Eğer devleti, anayasa ile özdeşleştiriyorsak, Kilise, anayasal düzenin dışında tutulamaz. Çünkü ne ekonomi ne sivil toplum ne özel ilişkiler ne hükümet dışı sivil toplum kuruluşları ne de hiç kimse anayasal düzenlemelerin dışında kalmaz. Herkesin; ister gerçek kişi olsun, isterse tüzel kişi olsun hukuk düzeni içinde olması gerekir⁸.

“Devlet” deyince “tüzel kişilik” anlaşılıyorsa, o zaman Kilisenin anayasal hukuk çerçevesinde Devlet ile ilişkilerinin düzenlenmesi gerekir. Bütün tüzel kişiler hukuk düzenine tabidir. Burada bir hukuk düzeninin bulunması önem kazanır. Hukuk düzeninin sadece Kiliseyi değil, diğer dinleri de eşit bir biçimde kapsayacak nitelikte olması gerekir. Velhasıl hukuk düzeni söz konusu olduğunda her dinin hukuk içinde kalması ve yargı denetiminin dışında kalmaması zorunluluğu vardır. Bu bağlamda Kilise ile Devlet ilişkileri bakımından önemli ve kritik olan sadece Yunanistan Anayasasının 3., 13. veya 105. maddeleri değildir, “yargılama iktidarını” düzenleyen Yunanistan Anayasasının 94. ve devamı maddeleri de önem arz etmektedir⁹. İşte bu makalenin konusunu öncelikle Yunanistan Anayasasının 3., 13. ve 105. maddeleri oluşturmaktadır.

Yunanistan’da, Yunanistan Kilisesinin kamu hukuku tüzel kişiliğine sahip olduğu konusunda herhangi bir tartışma yoktur. Yunanistan’da, kişiler ister tüzel kişi, isterse gerçek kişi olsun hukuk düzenine tabidir. Fakat kişilerin kamu hukuku tüzel kişiliğine mi? Yoksa özel hukuk tüzel kişiliğine mi sahip olduğu meselesi, yargı denetimi bakımından, yargılama hukuku

⁸ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁹ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

bakımından davanın hukuk mahkemelerinde mi? Yoksa idare mahkemelerinde mi açılacağı konusunda önem kazanmaktadır. Kamu hukuku tüzel kişiliği ve özel hukuk tüzel kişiliği ayrımı yapmak, yargısal denetime tabi olma bakımından bir zorunluluktur. Yani Yargısal denetim kaçınılmaz olduğu için hangi mahkemeye başvurulacağı konusu da kendiliğinden önem kazanmaktadır. Diğer taraftan Yunanistan Kilisesinin dini kurumlarının kararları, Yunanistan Danıştay'ı tarafından denetlenmektedir¹⁰.

Tarihsel dönemlere göre Yunanistan'da çıkarılan çeşitli biçimlerdeki yasal düzenlemelerden Devlet ile Kilise ilişkileri etkilenmiştir. Bu makalede Kilise ile Devlet ilişkileri hakkında önceki ve mevcut Anayasal düzenlemeler irdelenecek ve kısaca bilgi verilecektir. Çünkü bu çalışmada görüleceği üzere Yunanistan'da Kilise ile Devlet ilişkileri bakımından önceki ve mevcut anayasalar ayrılmaz bir içerik ve tarihi bir bütünlük oluşturmaktadır.

Bu makalemin konusunun en önemli yönünü Yunanistan Anayasası uyarınca Yunanistan Devletinin, Yunanistan Kilisesinin ve İstanbul Başpiskoposluğu aralarındaki hukuki ilişki, organları arasındaki ilişkiler, yetkiler, sınırlar, Kilisenin sorumluluğu ve Türkiye ile ilgili muhtemel statü, rejim ve sorunlardır. Yani Yunanistan'da bir tüzel kişi olarak Kilisenin özerkliği ve öz yönetiminin derecesi, devlete karşı yasama prosedürlerinin özerklik alanı ve İstanbul Başpiskoposluğu ile ilişkisi ve bu ilişkinin Türkiye üzerindeki muhtemel etkileri ve tehlikeleri oluşturmaktadır.

I. TARİHİ SÜREÇ

Tarihi bakımdan Yunanlılar, yukarıda da ifade ettiğim üzere uzun bir süre altı asır başka bir ifade ile altı yüzyıl Türklerin egemenliğinde, Osmanlı Devleti tebaası olarak, İstanbul Fener Patrikhanesinin Rum "milletbaşılığının" ve kendi kendilerini yöneten, özerk bir dini yapıda (özerklik, adeta devlet içinde devlet statüsünde) yaşamışlardır. Bu "milletbaşılık", "özerklik", "Patriklik" birer tarihi kavram olarak günümüzde Yunanistan milli bilinci bakımından önem arz etmektedir ve günümüzde bile hukuki neticeler doğurabilecek niteliktedir. Çünkü bugün yürürlükteki Yunanistan Anayasa-

¹⁰ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

sının 3., 13. ve 105. maddelerinin değiştirilmesi her gündeme gelişinde ki yine (2017) gündemdedir. Önemli ve etkili bazı Yunanlı yazarlar, siyasetçiler, halk ve özellikle hukukçular “tarihi” öne sürerek, Yunanistan Anayasasının bahse konu bu hükümlerinin değiştirilmesine karşı çıkmaktadırlar. Bu konu aşağıda hukuki boyutuyla daha geniş bir biçimde incelenecektir.

Tekrarlayalım ki, 25 Mart 1821 tarihinde Türklere karşı “isyan” sonucu kurulmuş olan Yunanistan Devleti 1829 Londra ve 1830 Protokolüyle resmen ve hukuken tanınmıştır. Bu bakımdan Yunanistan Devletinde Kilise ile Devlet ilişkileri irdelenirken, a) Osmanlı döneminde, b) Osmanlı döneminden sonra ve c) Yunanistan Devletinde Kilise ile Devlet ilişkisi olarak bir sınıflandırmaya tabi tutarak ve İstanbul Başpiskoposluğu ihmal edilmeden incelemek doğru olacaktır düşüncesindeyim.

A. Osmanlı Öncesi Devlet İle Kilise İlişkisi

Yunanistan bakımından Bizans’ta Kilise ile Devlet arasında kurulan kurumsal ilişkilerin içeriği, Bizans dönemini araştıran ve yorumlayan bilim adamları için anlaşmazlık, tartışma ve sürtüşme konusu olmaktadır. Bizans’ta her iki kurumun -Devlet ile Kilisenin- aralarında sürekli bir rekabet içinde olduklarını iddia eden tarihçilerin sayısı az değildir. Bizans döneminde uzun süre, güç dağılımı ile ilgili olarak bir tarafın diğeri üzerinde hâkimiyet kurması, dönemlere göre ve mevcut çıkarlara bağlı olarak Devlet ile Kilise arasındaki bu rekabetin hafif ya da daha sert olmasına neden olmuştur. Ancak, diğer bazı araştırmacılarca Devlet ile Kilise Bizanslıların ulusal farklılıkları (“heterojenite”) nedeniyle savunmasız bir durumda olmalarının önüne geçmek ve Bizans’ın din üzerinden “bölünmemiş Hıristiyanlığı” korumak ortak hedefi için siyasi teoloji ile tutarlı bir işbirliği içinde oldukları iddia edilmektedir¹¹.

¹¹ Bu konuda geniş bilgi için aşağıdaki Yunanca kaynaklara bakılabilir: **Τροιάνος, Σ./Βελισσαροπούλου-Καράκωστα**, I.: Ιστορία Δικαίου, Ατina 2010, s. 128 vd.; **Κουκουσάς**, Β.: Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στο Βυζάντιο. Από την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας έως την απελευθέρωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους: Συνοπτική παρουσίαση με βάση τις πηγές, Selanik 2010, s. 867-1261; **Γλόκατζη-Αρβελέρ**, Ε.: Γιατί το Βυζάντιο; Ατina 2009, s. 141-170; **Κιουσοπούλου**, Τ.: Βασιλεύς ή Οικονόμος; Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Αλωση, Ατina 2007, s. 217 vd.; **Δήμου**, Β.: Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματηνού, Κανονικό δίκαιο και πολιτική στο ύστερο Βυζάντιο, “Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 18”, Katerini 2006, s.

Bizans Devletinin siyasetini dile getirenler, İmparatorların ya da devlet organlarının, sistematik bir biçimde Kilisenin siyasi ideolojisinin gelişmesine, genişlemesine, sağlamlaştırılmasına yardımcı olmuşlardır. Ancak, aynı örgütsel uyum için veya Bizans “imperiumunun” idari istikrarı ile Kilisenin “doktriner” saflığını ve devletin ülke bütünlüğünü özdeşleştirerek, bunu korumak amacıyla tamamen Kilisenin iç konularına ya sistematik bir biçimde ya da ara sıra, bazen karışmak durumunda kalmışlardır. Böylece, “İmparatorluk ideolojisi” ile “dini ideoloji” homojenize edilmiş ve hem ülke hem de nüfusun bütünlüğü yani “ülkenin” ve “milletin” bölünmezliği sağlanmıştır. Bizans İmparatorunun Kilise meselelerine ve işlerine karışmasının, müdahale etmesinin amacı, farklı doktrinsel saplantılar nedeniyle kendi tebaası arasındaki yıkıcı ve ayrılıkçı eğilimleri önlemektir. Böylece, İmparatorluk bakış açısı ile dini ideoloji homojenize edilerek, muhtemel merkezkaç eğilimler sınırlandırılmıştır¹².

Aslında Bizans döneminde Kilise, hem morfolojik yapısı ve hem de iç işleyişi bakımından, organizasyonu güçlü bir devlet özelliğine sahip olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, din ile ilgili kurumsal ve idari konular “empyryal devletin” hukukuyla düzenlenmiştir¹³.

Bu bağlamda Devlet ile Kilise arasındaki ilişkiler ne devlet ne kilise hukuku ne de kurumsal olarak benimsenen ilkeler sistematik bir biçimde

99 vd.; **Hans-Georg Beck**, (çeviri Λ. Αναγνώστου), Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία, τόμ. I-II, Ατina 2004; **Καραγιαννόπουλος**, Ι.: Η πολιτική ιδεολογία των βυζαντινών, (α΄ ανατύπωση), Selanik 1992, s. 59 vd.; **Γλύκατζη-Αρβελέρ**, Ε.: Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Ατina 1988.; **Runciman**, St.: Η βυζαντινή θεοκρατία, Ατina 1982; **Παναγιωτάκος**, Π.: “Αι σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας εν τη βυζαντινή αυτοκρατορία”, ΑΕΚΔ 22, 1967, s. 7-38; **Hans-Georg Beck**, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, Münih 1959.

¹² **Μαγγιώρος**, Ν.: Ο Μέγας Κωνσταντίνος και η Δονατιστική έριδα. Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας κατά την κωνσταντινεία περίοδο, Selanik 2001, s. 136.

¹³ **Τρoιάνος**, Σπ.: “Θεσπίζομεν, τοίνυν, τάξιν νόμων επέχειν τους αγίους εκκλησιαστικούς κανόνας...”, Βυζαντινά 13, 1985, s. 1191-1200; **Αλιβιζάτος**, Αμ.: “Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνας”, ΕΕΘεολ. Σχ. Παν., Ατina 1935-1936, s. 1-7.

düzenlenmiştir. Soruna ilişkin çözümler, doğrudan kişinin kişisel dünya görüşü ve özlemleri ile ilgili olduğuna inanılmıştır.

Roma döneminde, özellikle siyasi nedenlerle Roma hükümdarına tabi olma ve ona tapma yükümlülüğü yanında tüm tebaanın serbestçe dininin ibadet ve ayinlerine katılmak anlamında bir nevi laiklik biçimi de söz konusuydu. Ancak Doğu Roma İmparatorluğunda Hıristiyanlığın yayılmasının ilk yıllarından itibaren Hıristiyanlar, resmen “vatana ihanet” ya da “hıyanet” resmi suçlamasıyla zulüm ve kovuşturmalara uğradılar. Esasen asıl amaç Hıristiyanları cezalandırmak değildi. Amaç, yetkililerin devlet için tehlikeli addettikleri kişileri dini inançlarını, Hıristiyanlığı terk etmek zorunda bırakmaktı¹⁴.

O dönemde İmparatorların kiliseye yönelik bu tutumlarının nedeni sadece kişisel inançlarının bir sonucu değildi. Ulusal farklılığın (heterojenitenin) kalıcı bir risk, tehlike oluşturmasına karşılık, yeni dini inancın imparatorluğun uyumu ve barışı için olumlu bir faktör haline gelebileceği umidedir. Pek çok İmparatorun dogmatik konulara yoğun ilgi göstermesinin nedeni devletin birliğinin korunması ve güçlendirilmesi endişesinden kaynaklanmaktadır. Kilisenin doktriner, dogma konularına imparatorların müdahalesine, Kilise tarafından hoşgörülle yaklaşılmasının koşulu; “Ortodoks öğretinin dokunulmaz sınırlarının aşılmamasıdır”. Bu koşullar içinde Kilise, yaşayan bir organizma olarak doğrudan devlet faktörünü etkileyen bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan, devlet de bu faktörün yardımı ve kendi imkânları ile devletin birliğini sağlamak için çalıştı. Bizans Döneminde, bu çabaların buluşma noktası Kilise ile Devlet ilişkilerinde temel sorun teşkil etmiştir.

B. Osmanlı Döneminde Devlet İle Kilise İlişkisi

Yunan kaynaklarında bu konuda şu değerlendirmeler yapılmaktadır. Osmanlı İslâm geleneğinde, “İncil halkları” (Hıristiyanlar ve Yahudiler: λαοί της Βίβλου, χριστιανοί και εβραίοι) olarak anılanlar, eğer karşı değilseler, vergi yükümlülüklerinden kaçınmıyorlarsa, kendi topluluk veya dini gele-

¹⁴ Τροιάνος, Σπ. Ν./Δημακοπούλου, Χ. Γ.: Εκκλησία και Πολιτεία: Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Ατina-Γümülcine 1999, s. 58.

neklerini koruyarak dini özerkliklerini devam ettirebiliyorlardı. İstanbul'un fethinin hemen ardından Fatih Sultan Mehmet tarafından Georgios Sholarios (1405-1472), Gennadios ismiyle İstanbul Patriği olarak ilân edildi. Fatih Sultan Mehmet, 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra oluşmuş olan dini durumu, esasen siyaseti dikkate alarak, İstanbul Patriği Gennadios Sholarios'un şahsında İstanbul Ortodoks Hıristiyan Kilisesine bir dizi genel ve özel özerklik (kendi kendini yönetme) ayrıcalıkları tanıdı. Bunların uygulanmasıyla birlikte dev Osmanlı idari aygıtının yanında, Osmanlı hukuksal düzeniyle kilise organizasyonunun kurumsal birlikteliğinin uyumlu entegrasyonu sağlanmış oldu¹⁵. Osmanlı Devletinde, Ortodoks Hıristiyanlığın özel bir muameleye tabi tutulmasının temellerini "Beratlar" oluşturmaktaydı. Osmanlı Devletinde, Müslüman olmayan millet, 19. yüzyıl ortalarında meydana gelen reformlar neticesinde Tanzimatla birlikte, 3.11.1839 tarihli Hatt-ı Şerif ve 18.2.1856 tarihli Hatt-ı Hümayun'un benimsenmesiyle artırılmış haklar ve koruma kazanmışlardır. Osmanlı Devleti, bu iki kararname ile bütün Osmanlı tebaasına haklar bakımından dini eşitlik tanımıştır¹⁶.

Yunanlı yazarların iddiasına göre, İstanbul Başpiskoposluğu, Osmanlı Devleti döneminde elde ettiği "milletbaşı (Rum milletbaşı, ethnarchikos)" ve

¹⁵ **Γιανναράς**, Χ.: Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα, Δόμος, Ατina 1996, s. 87-88; **Πανταζόπουλος**, Ν.: "Τα 'προνόμια' ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις χριστιανών – μουσουλμάνων", ΕΕΣχ. Νομ. Επ. Selanik 9, 1975, s. 815-896; **Πανταζόπουλος**, Ν.: "Εκκλησία και δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί τουρκοκρατίας", ΕΕΣχ. Νομ. Επ. Selanik 8, 1960-1963, s. 685-775; **Αμαντος**, Κ.: "Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών", Ελληνικά 9, 1936, s. 103-166.

¹⁶ Bu konuda Yunanlıların görüşleri için bkz. **Σταματόπουλος**, Γ.: Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα, Ατina 2003; **Παπαστάθης**, Χ.: "Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η εσωτερική διοίκηση του Γένους κατά την περίοδο του Τανζιμάτ", Χαριστήριος Τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, Ατina 2000, s. 439-453; **Κονόρτας**, Π.: Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο: βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα), Ατina 1998.; **Παπαστάθης**, Χ.: Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, τόμ. Α', Selanik 1984; **Φιλιππίδης**, Χρ.: "Οι Γενικοί Κανονισμοί του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί τη βάσει του Κώδικος ΤΕ' του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπείου, Πρακτικά Εθνοσυνελεύσεως, 1858-1860", ΠΑΑ 1946, s. 6 vd.

“Ekümenik Patriklik” sıfatlarıyla birlikte, geniş siyasi, idari ve yargı yetkileri elde ettiği görülmektedir¹⁷.

Osmanlı döneminde, Patrikhane tüm Ortodoks Hıristiyanlara muktediri. 1833 yılında kurulan Yunanistan’ın yeni Bağımsız Kilisesi, sadece Yunanistan vatandaşı Ortodoks Hıristiyanlardan sorumluydu ve Yunanistan Hükümetinin boyunduruğu altındaydı. Yunanistan’ın yeni liderleri Kilisenin siyasetteki merkezi rolüne son vermek ve Yunanistan Devletinin ülkesi sınırları içinde kalan kiliselerin İstanbul Ekümenik Patrikhaneden ayırmak istediler. Tekrarlayalım ki, 4 Nisan 1833 tarihli karar ile Yunanistan Kilisesi ve İstanbul Patrikhanesi arasındaki ilişkiler sonlandırıldı. Böylece Yunanistan Kilisesi, Yunanistan Devletinin kontrolü altına girdi¹⁸.

II. YUNANİSTAN ANAYASALARINDA DEVLET İLE KİLİSE İLİŞKİSİ

Devlet ile Kilise arasındaki hukuki ilişki Yunan Devletinin ilk kuruluşundan itibaren düzenlenmiştir demiştim. Ancak Yunanlılık ile Ortodoks Hıristiyanlığın bağları 25 Mart 1821 tarihinden çok daha öncelere Doğu Roma, Bizans, Osmanlı devletlerine dayanmaktadır.

Ruslar, ortak Ortodoks Hıristiyan dini inançlarını gerekçe göstererek, 1770 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğuna karşı Ortodoks Hıristiyan Yunanlıları silaha sarılmaya çağırıyorlardı ve bu isyana askeri yardımda bulunacaklarının da sözünü veriyorlardı. 19. yüzyılda, Yunanistan Devletinin resmi dini olarak İsa’nın Doğu Ortodoks Hıristiyan Kilisesi tanımlandı. Yunanlıların iddiasına göre, bu aynı zamanda halk tarafından yaygın bir biçimde, İslâm’ın “boyunduruğundan” kurtulmak için Hıristiyanların mücadelesi olarak kabul edildi¹⁹. “Yunanlılığın, Ortodoks Hıristiyanlıkla birlikte hareket etmesi”, başka bir deyişle Yunan milli kimliğinin Ortodoks

¹⁷ Bu konularda Yunanlıların görüşleri için bkz. bkz. **Λιακοφοτάκης**, Γ.: Το Οικουμενικό Πατριαρχείο μετά τη Λωζάννη. Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, Ατina 2007; **Βαλάκου-Θεοδωρούδη**, Μ.: Το νομικό περιγγραμμά του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα πλαίσια της διεθνούς κοινότητας, Selanik 2001; **Καρυκοπούλου**, Χρ.: Το Διεθνές καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Ατina 1979.

¹⁸ <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=129147> (28.03.2017).

¹⁹ <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=129147> (28.03.2017).

Hıristiyan diniyle birlikte, onda mündemiç olması ve anılması dikkat çekicidir.

Yunanlıların devletleşme sürecine girmesiyle, Yunanistan'ın Anayasa tarihindeki gelişmeleri a) Türklere karşı ayaklanma (1821-1833) b) Mutlak monarşi (1833-1843), c) Meşruti monarşi (1843-1864), d) Kraliyetle taçlandırılmış demokrasi ve 1975'ten itibaren de e) Parlamenter demokrasi dönemleri olmak üzere beş dönemde incelemek mümkün olabilir. Fakat konumuz bu dönemlerin incelenmesi değildir. Konumuz bu dönemlerde Yunanistan Anayasalarında Kilise ile Devlet ilişkilerinin düzenlenişidir. Bunu 1975 Anayasasından önce ve sonra olmak üzere iki başlık altında aşağıdaki gibi kısaca incelemek mümkün olabilir.

A. 1975 Yılından Önceki Yunanistan Anayasalarında Devlet İle Kilise İlişkisi

1821 tarihli Türklere karşı ayaklanmadan önce, Fransız Devriminin ruhundan etkilenecek, Balkanlar'da Osmanlıya karşı ilk "ulusal hareketi" hayal eden ve büyük bir vizyon sahibi olduğu iddia edilen *Rigas Fereos* (Velestenlis) (1757-1798) olmuştur. Bu kişi, sadece Yunanlıların bir arada, bir Balkan Cumhuriyeti ya da Konfederasyonu içinde yaşamasından değil, fakat Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan özellikle Ortodoks Hıristiyan bütün Balkan halklarının, buna Türkler de dâhil yaşamasından söz ederek, haritasını ve anayasasını hazırlamıştır. Eylem alanı olarak da Viyana'daki zengin Yunan cemaatini seçen *Rigas*, kitaplar, şiirler ve devrimci bildirimler yayınlamıştır. 1798 yılında tutuklanarak, akabinde Belgrat'ta idam edilmiştir²⁰.

Bizans'ın yıkılmasından sonra da Yunanistan coğrafyasındaki kiliseler, Yunanlıların deyimi ile "Türk işgali" altındaki İstanbul Patrikliğine bağlı kalmaya devam etmiştir. Hem Osmanlıların kutsal yasası Kuranda öngörül­düğü hem de siyasi çıkar zorunlu kıldığı için İstanbul Patrikhanesi, Ortodoks Hıristiyan Kilisesinin din adamlarını denetlemek ve resmen ruhbanlık paye­sini, rütbesini (ordained) vermeye devam etmiştir. Zaten Ruslar hariç, hemen

²⁰ CİN, T.: "Türk-Yunan İmparatorluğu' Gerçeği!", Uluslararası Balkan sempozyumu, Balkan Savaşlarının 100. Yılı, 11-13 Mayıs 2012 İstanbul Bildiriler, Bağcılar Belediye Başkanlığı kültür Yayınları Dizisi No 229, İstanbul 2012, s. 326-340.

hemen bütün Ortodoks Hıristiyan Kiliseler, Osmanlı Devletinin ülkesi sınırları içindeydi.

Fakat daha sonraları 25 Mart 1821 tarihinde Türklere karşı ayaklanmanın başlamasından sonra kurulan Yunanistan Devletinin ve Yunanistan Kilisesinin, İstanbul Patrikhanesi ile ilişkilerinin fiilen askıya alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bu ayaklanmanın neticesinde Yunanistan Kilisesinin yönetimi otomatik ve zorunlu olarak Doğu ve Batı Yunanistan ile Mora yerel siyasi yönetimlerin eline geçmiştir²¹. 25 Mart 1821 yılında Mora Yarımadasında Türklere karşı ayaklanmanın başlamasıyla birlikte, ayaklanan bölgelerdeki kiliseler ile İstanbul Patrikhanesi arasındaki iletişim kesildi. Bu kiliseler ile İstanbul Patriğinin ilişkilerinin yeniden kurulması için İoannis Kapodistrias'ın çabaları, onun öldürülmesi ile sona erdi²².

Bu dönemde esasen Yunanistan Kilisesi “Din İşleri Bakanlığı” tarafından yönetilmekteydi. 1829 yılından itibaren ise “Kilise ve Kamu Eğitim Sekreterliği” ismiyle yetki kullanmaya başlamıştır. Yunanistan'ın bütün anayasal metinlerinde, Yunanistan'daki hâkim (egemen, üstün) dinin Doğu Ortodoks Kilisesi olduğu yer almıştır. Yunanistan Anayasalarının tamamında hâkim dinin yanında diğer herhangi bir tanınan ya da bilinen din ya da mezheplerin ibadet serbestliği ve din özgürlüğü devletin koruması altında olduğu da düzenlenmiştir²³.

²¹ **Κονιδάρης**, I. M.: Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Ατina-Gümülcine 2000, s. 73.

²² **Διαμαντούρος**, N.: Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), ΜΙΕΤ, Ατina 2006, s. 73-79; **Πρίντζιπας**, Γ./**Καραγιάννης**, Γ.: Εκκλησία και ελληνισμός από το 1821 έως σήμερα: ιστορική επισκόπηση, Ατina 2005, s. 17 vd.; **Charles Frazee**, Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία (1821-1852), Ατina 1987, s. 97 vd.; **Τουρτόγλου**, Μ.: “Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας”, (Φίλιον δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον), Πελοποννησιακά 16, 1985-1986, s. 65-89; **Petropoulos**, J.: Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), τόμ. Α' - Β', Ατina 1985; **Κωνσταντινίδης**, Εμ.: Ιωάννης Καποδίστριας και η εκκλησιαστική του πολιτική, Ατina 1977, s. 11 vd.

²³ Bkz. **Αλιβιζάτος**, N.: Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1800-2010), Ατina 2011, s. 33-72; **Μαυριάς**, Κ./**Παντελής**, Αντ.: Συνταγματικά κείμενα, τόμ. Α', Ατina-Gümülcine 2007; **Ζώης**, Κ./**Λασιθιωτάκη**, Γ./**Γιαννόπουλου**, Π.: Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος, 1822-2001, Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, Πηγές του Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου 11, Ατina-Gümülcine 2003;

“İsa’nın Doğu Ortodoks Hıristiyan Kilisesi” eskiden olduğu gibi bugün 2017 yılında Yunanistan’da yürürlükteki Anayasaya göre; “hâkim din” olarak belirlenmiş, benimsenmiş ve hüküm altına alınmıştır. Bu eski Yunanistan Anayasalarının oluşması, olgunlaşması sürecini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

1821 yılında, Mora’da ya da Mora Yarımadası dediğimiz, güney Orta Yunanistan’da (Sterea Ellada) ve yakın adalardan oluşan ayaklanmacılar Ova’da (Pediada’da) antik Epidavru’da Birinci Millet Meclisi (“α’ εθνική Συνέλευση”) toplandı. Katılımcılar toplam 59 “temsilci”den yani bölge temsilcisinden oluşmaktaydı²⁴.

1 Ocak 1822 tarihinde bahse konu meclis yeni Yunan Devletinin “Yunanistan Geçici Anayasası” adlı ilk Anayasasını kabul etti ve Yunanistan Cumhuriyeti kurulmuş oldu. 1822 tarihinde Epidavru’da düzenlenen Birinci Milli Toplantıda “Kutsal, Aynı Cevherden Kaynaklanan ve Bölünmez Üçlü Adına” başlangıç hükmü ve “hâkim din” olarak da “İsa’nın Doğu Ortodoks Kilisesi” benimsenip hukuki hükümler biçiminde düzenlenmiştir²⁵.

1823 yılında Astri Kinurias’da İkinci Ulusal Meclisi (“β’ εθνική Συνέλευση”) toplandı ve “Epidavru Yasası”nı kabul etti. 1823 tarihinde “Epidavru hukuki metni” ya da “Yasası”, Astri’de İkinci Milli Toplantıda benimsenen aynı düzenleme yani “Kutsal, Aynı Cevherden Kaynaklanan ve Bölünmez Üçlü Adına” tekrarlanmış ve “hâkim din, İsa’nın Doğu Ortodoks Kilisesi” olduğu aynen korunmuştur²⁶. 1827 yılında Trizina’da Üçüncü Milli Meclisi (“γ’ εθνική Συνέλευση”) toplandı ve Yunanistan’ı yedi yıl yönetmesi için seçilip ve yürütme gücü, tek bir kişiye *Ioannis Kapodistriyas*’a teslim edildi. Aynı yıl “Yunanistan Siyasi Anayasası” kabul edildi. 1827 tarihli

Κιτρομηλίδης, Π.: Νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, Atina 1996.; **Σκοπετέα**, Ελ.: Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Atina 1988; **Σβώλος**, Αλ.: “Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα και η επίδρασις της Γαλλικής Επανάστασεως”, EEN 2, 1935, s. 737-739.

²⁴ Bkz. **Σβώλος**, Αλ.: Τα Ελληνικά συντάγματα 1822-1952, Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, τρίτη έκδοση, εκδόσεις στοχαστής, Atina 1972, s. 19 vd.

²⁵ Bkz. Epidavru (Επιδαύρου (§ α’) Anayasası (a’ paragrafi).

²⁶ Astru (Άστρου (§ α’.) Anayasası (a’ paragrafi).

Trizina (Τροιζήνας) Anayasası (1. madde), 1832 tarihli Egemenlik Anayasası (Ηγεμονικού Σύνταγμα. (κεφ. Β' § 1) Başlık Β' 1. paragraf, 1864 Anayasası (1. ve 2. maddeleri), 1911 tarihli Anayasa (1. ve 2. maddeleri) hâkim din olarak; İsa'nın Doğu Ortodoks Kilisesi benimsenmiştir²⁷. Tekrarlayalım ki, Yunanistan 1830'da Londra Protokolü ile uluslararası toplum tarafından resmen bağımsız bir devlet olarak kabul edilmiştir. *Kapodistrias*'ın yaratıcı eseri, 1831 yılında *Kapodistrias*'ın suikastta öldürülmesiyle aniden durmuştur²⁸.

Yunanlı yazar, *Karagiorgi*'ye göre, Yunanistan Anayasalarına ilk olarak, “hâkim din” terimi, İonia Adaları Birleşik Devletinin 1817 Anayasası ile birlikte girmiştir. Yunanlılar tarafından, Türklere karşı başlatılan 1821 ayaklanması boyunca da “hâkim din” terimi tartışıldı ve ardından benimsendi. 1844 tarihli Yunan Anayasasından itibaren, bugünkü anayasa da dâhil olmak üzere Yunanistan'ın bütün anayasalarında “hâkim din” kavramı yer aldı²⁹.

18 Mart 1844 tarihinde benimsenen Yunanistan Anayasasının “Kutsal, Aynı Cevherden Kaynaklanan ve Bölünmez Üçlü Adına” başlığı ve yine “Din Hakkında” başlığı altında 1. ve 2. maddelerde “Yunanistan'da hâkim dinin, İsa'nın Doğu Ortodoks Kilisesi” olduğu belirtilmektedir³⁰.

Diğer herhangi bir bilinen dine tahammül edilebilir, bunların ibadet ve ayinleri Yasaların koruması altındadır. Herhangi bir dini telkin, dini dayatmak (dini propaganda, dini yayma çalışmaları) ve hâkim dine diğer müdahaleler yasaktır³¹. Burada “hâkim” dinden kast edilen “Ortodoks Hıristiyan” dinidir.

3 Temmuz 1927 tarihli Yunanistan Cumhuriyetinin Anayasasının başlangıcında da “Kutsal, Aynı Cevherden Kaynaklanan ve Bölünmez Üçlü

²⁷ Bu Anayasalar hakkında geniş bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: **Μαυριάς, Κ./Παντελής**, Αντ.: Σύνταγματικά κείμενα, τόμ. Α', Ατina - Gümülcine 2007; **Σβώλος**, Τα Ελληνικά συντάγματα 1822-1952..., s. 25 vd.

²⁸ **Σβώλος**, Τα Ελληνικά συντάγματα 1822-1952, s. 30 vd.

²⁹ Bkz. **Καραγιώργης**, Βασ. Χρ.: Το ζήτημα της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας κατά την περίοδο της Επανάστασεως 1821, εκδ. Διήγηση, Ατina 1988, s. 35 vd.

³⁰ **Σβώλος**, Τα Ελληνικά συντάγματα 1822-1952, s. 34 vd.

³¹ Bkz. 1844 tarihli Yunanistan Anayasasının 1. ve 2. maddeleri.

Adına” bu “üçlü teslis” bulunmaktadır. “Din ve Kilise” başlığını taşıyan 1. maddede “Yunanistan’da hâkim din İsa’nın Doğu Ortodoks Kilisesidir” hükmü yine yer almaktadır³².

Yunanistan’da, 1975 tarihli Anayasadan önce, 1 Ocak 1952 tarihli anayasa yürürlükteydi. 1952 tarihli Anayasa, 1864/1911 sayılı ve tarihli Yasa ile Yunan Anayasasında yapılan değişiklik neticesinde ortaya çıkmıştır. Buna göre, 1952 tarihli Yunan Anayasasında, Yunan Devletinin resmi dini olarak, Yunan Anayasasındaki ifadesi ile “hâkim” din, İsa’nın Doğu Ortodoks Hıristiyan dini olarak yine yerini korumuştur³³. Ayrıca 1 Ocak 1952 tarihli Yunanistan Anayasası “Kutsal, Aynı Cevherden Kaynaklanan ve Bölünmez Üçlü Adına” hükmüyle başlamaktaydı.

Ortodoks Hıristiyan dinini, Yunanistan Kralı temsil etmekteydi. 1952 tarihli Yunan Anayasasının 47. maddesine göre, “Bütün Yunan tahtı veliahtları, İsa’nın Doğu Ortodoks Kilisesini temsil etmeleri gerekmektedir.”

Yunanistan’da Kral, göreve başlamazdan önce, 1952 tarihli Yunan Anayasasının 43. maddesinde belirtildiği şekliyle, Bakanların, Kutsal Meclisin (Sinod’un), Başkentteki milletvekillerinin ve diğer ileri gelenlerin huzurunda “Yunanlıların hâkim dinini, Yunan milletinin anayasasını ve yasalarını, koruyup, kollayacağına, Yunan Devletinin bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumaya devam edeceğine ve savunacağına” dair yemin etmekteydi. Yine 1952 tarihli Yunan Anayasasının 51. ve 52. maddeleri gereği “Yunan Kralı, Doğu Ortodoks Kilisesi mezhebinden, Yunan vatandaşı bir Yunanlı” olmak zorundaydı. 1952 tarihli Yunan Anayasasının 1. maddesinin 1. fıkrasına göre, “... hâkim dine karşı her türlü müdahale ve dini telkin yasaktır.” Aynı Anayasanın 16. maddesinin 2. fıkrasına göre, ilköğretim ve ortaöğretimde eğitim ve öğretimin amacı; Ortodoks Hıristiyan Yunan Kültürü ideolojisinin öğrencilere verilmesi ve bu şekilde gençlerin yetiştirilmesidir. 1952 tarihli Yunan Anayasasının 16. maddesinin 2. fıkrasına göre, “Bütün ilköğretim ve orta öğretim okullarında öğretimin amacı gençlerin temel olarak, Yunan Hıristiyan Medeniyeti ideolojisi doğrultusunda ahlaki, manevi ve milli vicdanlarının eğitimi ve geliştirilmesidir.” 14. maddenin 2. fıkrası gereği ise, eğer, gazete ve dergilerde Hıristiyanlık dinine hakaret içeren yazı-

³² Σβόλος, Τα Ελληνικά συντάγματα 1822-1952, s. 65 vd.

³³ 1952 tarihli Anayasanın 1. ve 2. maddeleri.

lar yayınlanırsa, bu yazılar yayınlandıktan sonra, ilgili gazete veya dergilere el koymak, müsadere etmek mümkün olabilirdi.

Yunanistan'daki hâkim din, Yunan Devletinin kamu görevlilerinin tatil günlerinin tespit edilmesinde de rol oynamaktaydı. Bu, bugün de aynen devam etmektedir. Yunan Devleti, ya doğrudan doğruya din görevlilerin maaşlarını ödeyerek, ya da diğer başka dolaylı yollardan örneğin çeşitli vergi indirimleri yöntemleri ile hâkim dini maddi ve ayrıca manevi olarak desteklemekte ve kollamaktadır³⁴.

1952 tarihli Yunanistan Anayasası, Yunanistan'ın yönetim biçimine ilişkin yapılan bazı değişikliklerle birlikte ve özellikle Yunanistan'daki 21 Nisan 1967 Albaylar Cuntası döneminde yapılan bazı değişikliklerle birlikte Türk askerinin Kıbrıs'a çıkmasına kadar yürürlükte kaldı. 20 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtına kadar ve bunun sonucu olarak da Yunanistan'daki dikta rejiminin sona ermesine, yani 1975 yılına kadar, yeni Yunan Anayasasının yürürlüğe girmesine kadar, yürürlükte kaldı.

Yunanistan Anayasası dışında da Yunanistan'da Kilise ile ilgili yasal düzenlemeler mevcuttur. Bunların en önemlisinden ve konumuzu da ilgilendiren en önemlisinden kısaca söz edelim ve bu bahsi böylece kapatalım. Kilise ile ilgili önemli yasalardan bir tanesi de “Yunanistan Kilisesinde Seçkin Kutsal Meclisin (Sinod'un) Oluşturulmasına Dair” 671 sayı ve 1943 tarihli yasadır³⁵. Bu yasada, 10 Mayıs 1967 tarihinde 291 sayı ve 1967 tarihli yasa ile değişiklik yapıldı. Buna göre, “Yunanistan Kilisesinde Seçkin Kutsal Meclisin (Sinod'un) Oluşturulmasına Dair” yasa 11 Mayıs 1967 tarihli Yunanistan Hükümet Gazetesinin A' 68 nüshasında yayınlandı ve yürürlüğe girdi. Seçkin Kutsal Meclisin (Sinod'un) statüsünün yasadışı ve anayasaya aykırı bir biçimde oluşturulması, Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposluğuna Yunanistan Kralı tarafından, Kraliyet Sarayının Başpapazı ve aynı zamanda da Selanik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Profesörlerinden olan *Ieronimo Koçoni*'nin atanması ile kilisedeki derin çatışmayı ortaya çıkardı. Ortaya çıkan bu sorun 3 sayılı ve 1974 tarihli “Yunanistan Kilisesinde Yönetici Seçimine ve Genel Olarak Buradaki Meşru Nizamın

³⁴ **Κονιδάκης**, I. M.: Ο Νόμος 1700/1987 και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Ατina 1991, σ. 21.

³⁵ Yunanistan Hükümet Gazetesinin A' 67 nüshasında yayınlandı.

Rehabilitasyonuna Dair Yasa” ile çözümlendi³⁶. Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposunu, o tarihte özel olarak oluşturulan Kutsal Meclis (Sinod) seçti.

Bu seçime, “Seçkin Kutsal Meclis (Sinod)” üyesi olarak görev yapmamış olanlar ile bu Meclis (Sinod) tarafından seçilmemiş bulunanlar katıldı. Meclis tarafından seçim yöntemiyle oluşturulan üç kişilik listeden, Yunanistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, 12 Ocak 1974 tarihinde Yanya Despotu *Serafim*’i Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposu olarak seçti ve atadı³⁷.

B. 1975 Tarihli Yunanistan Anayasasında Devlet ile Kilise İlişkisi

Yunanistan’daki Cunta ile Kıbrıs’taki uzantısı Cuntacılar, Makarios’a karşı kuvvet kullanarak darbe yaptılar. Bunun üzerine Türkiye, Türklere karşı uygulanabilecek soykırımı önlemek ve adaya yeniden barışı getirmek amacıyla Garanti Antlaşması hükümleri uyarınca 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs Barış Harekâtını başlattı. Türk Askerinin Kıbrıs Adasına ayak basmasıyla birlikte Yunanistan’da da olumlu etkisini gösterdi, Askeri Cunta sona erdi ve Yunanistan’a demokrasi geldi.

Yunanistan’daki, Askeri Cunta döneminde sürgüne gönderilen bütün siyasilere Yunanistan’a döndü ve 17 Kasım 1974 tarihinde Yunanistan’da yapılan seçimlerde, Yeni Demokrasi Partisi oyların % 54,37’sini alarak, Yunan Millet Meclisininin 219 sandalyesini kazandı³⁸. Yeni Demokrasi Partisinin kurduğu hükümet³⁹, 7 Ocak 1975’te, bugünkü Yunan Anayasasının, ilk anayasa tasarısı olan metin, böylece Yunan Meclisine sunuldu ve Yunanistan Krallıktan vazgeçip, hükümet şekli olarak parlamenter demokrasiyi seçti⁴⁰.

³⁶ 9 Ocak 1974 tarihli Yunanistan Hükümet Gazetesinin A’ 4 nüshasında yayınlandı.

³⁷ **Κονιδάρης**, s. 22.

³⁸ **Παντελής**, A. M.: Τα Ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, Νέα σύνορα, Atina 1988, s. 268 v/d., 379 vd.

³⁹ Yeni hükümet, Yeni Demokrasi (Νέα Δημοκρατία/Nea Dimokratia) Partisi tarafından ve Kostantinos Karamanlis Başkanlığında kuruldu.

⁴⁰ Yunanistan’da hükümet şekli, Anayasanın 1. maddesinde aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

“1. Yunanistan’ın hükümet şekli, parlamenter bir Cumhuriyettir.

“2. Devlet yönetiminin dayandığı temel, halk egemenliğidir.

“3. Bütün iktidarlar halktan gelir, halk ve millet için mevcuttur. Anayasada belirtilen şekilde kullanılırlar.”

1975 tarihli Yunan Anayasası daha önceki hukuki belgelere atıfta bulunarak, geleneksel devlet denetiminin kırılmasını amaçladı. Bununla beraber Kilisenin bağımsızlığını da ilân etti. Fakat bu bağımsızlık sınırsız da değildir.

Yunanistan’da bugün yürürlükte bulunan 1975 Anayasası, *Konidaris*’in iddiasına göre, “özgürlükçü ve lâik devleti savunan bir anayasadır⁴¹”. Yunanistan’ın laik olmadığını iddia edenler de bulunmaktadır. Yunan Anayasasının 3. maddesi din ile devlet ilişkilerini düzenlemektedir. Yunanistan’ın 1952 tarihli Anayasasında Kralın, Hıristiyan olma zorunluluğu vardı. 1975 tarihli Yunanistan Anayasasının 31. maddesine göre, “40. yaşını tamamlayan ve seçilme yasal hakkına sahip bulunan, 5 yıldan beri Yunan vatandaşı ve ana veya baba tarafından Yunan kökenli olan kimse, Cumhurbaşkanı seçilebilir.” Bugün artık Cumhurbaşkanı, Yunan Millet Meclisinde yemin ederken, Kutsal Meclisin (Sinod’un) bulunmasına gerek yoktur. Ancak, Yunan Cumhurbaşkanı, Başbakan, milletvekilleri Atina Başpiskoposu huzurunda dini yemin yaparak göreve başlar. Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta da Yunanistan Cumhurbaşkanı olacak olan kimsenin “5 yıldan beri Yunan vatandaşı ve ana veya baba tarafından Yunan kökenli, asıllı olma” koşulunun aranmasıdır. Yani Yunanistan uyruklu Batı Trakya, Rodos ve İstanköy Türklerinden azınlık mensubu bir kimse, baba veya anası tarafından “Yunan kökenli” olmadığı müddetçe, Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’da Cumhurbaşkanı kesinlikle olamaz⁴².

1975 tarihli Yunan Anayasasının başlığında da, 1952 tarihli anayasanın başlığındaki gibi “Aziz Üçleme” yani “Teslis” (Kutsal Üçleme) tekrarlanmakta ve Cumhurbaşkanının yemininde de bu “Aziz Üçleme” korunmaktadır.

III. YÜRÜRLÜKTEKİ YUNANİSTAN ANAYASASINDA DEVLET İLE KİLİSE İLİŞKİSİ

1986, 2001 ve 2008 yıllarında 1975 tarihli Yunanistan Anayasasının bazı hükümleri değiştirildi. Yunanistan literatüründe bu değişiklikleri de ifade edecek bir biçimde 1975/1986/2001/2008 tarihli Anayasa yürürlük-

⁴¹ **Κοινδάρης**, s. 28.

⁴² Bkz. Yunanistan Anayasasının 31. maddesi.

tedir. Fakat Yunanistan'da yürürlükteki bu Anayasanın Devlet ile Kilise ilişkilerini düzenleyen madde hükümlerinin değiştirilmesi talepleri de vardır. Yunanistan'daki bazı kesimlerce Anayasa değişikliği dile getirilirken, bazıları da bu Anayasa değişikliklerine karşı çıkmaktadır. 2017 yılında ileri sürülen görüş ve düşünceler çok yoğun, çok yönlü çok çeşitlidir. Burada Yunanistan Anayasası madde hükümleri çerçevesinde Yunanistan'da Kilise ile Devlet ilişkilerinin Türkiye'yi de yakından ilgilendiren kısmını da irdeleyip ışık tutmaya çalışacağım.

Kilise ile Yunanistan Devleti arasındaki ilişkinin hukuki çerçevesi Yunanistan Anayasasının 3., 13., 14/3., 16/2., 33/2., 59/1. maddelerinde düzenlenmiştir.

A. Yunanistan Anayasasının 3. Maddesi

Yunanistan Anayasasının İkinci Bölümünde yer alan "Kilise ve Devlet Arasındaki İlişkiler" başlığını taşıyan 3. maddenin Yunancadan çevirisi aynen aşağıdaki gibidir:

"1. Yunanistan'da hâkim din İsa'nın Doğu Ortodoks Kilisesidir. Kendi başı olarak Hazreti İsa'yı tanıyan Yunanistan Ortodoks Kilisesi, İstanbul Büyük Kilisesi ve İsa'nın diğer her Kutsal Apostolik Kilisesi ve Meclis (Sinod) kuralları, kutsal gelenekler ve dogmalarla ayrılmaz bir bağlılık içindedir. Bağımsız nitelikte olup, aktif hizmette bulunan Başrahiplerden oluşan Kutsal Meclis ve Daimi Kutsal Meclisten kaynaklanan 29 Haziran 1850 tarihli Patriklik Cildi ve 4 Eylül 1928 tarihli Meclis Tüzüğü hükümleri uyarınca yönetilir.

"2. Devletin belirli bölgelerinde hüküm süren kilise yönetimi rejimleri, önceki fıkra hükümlerine aykırı değildir.

"3. İncil metni, değiştirilmeden korunur. Yunanistan Bağımsız Kilisesinin ve İsa'nın İstanbul Büyük Kilisesinin onayı olmaksızın başka bir dile resmi çevirisi yasaktır."

Yunanlıların egemenliğindeki topraklarda Ortodoks Kilisesi'nin anayasal konumu normal olarak Yunan Anayasasının 3/1. maddesi tarafından düzenlenmiştir. Yunanistan'da Yunanistan Anayasası, Yunan Ortodoks

Dinini hâkim din olarak tanır⁴³. Din ve vicdan özgürlüğü dokunulmazdır. İbadet ve ayinler serbesttir ve bazı kısıtlamalarla yasanın koruması altındadır. Kilisenin yönetimi konusunda Yunan Anayasasının 3. maddesinin 1. fıkrasında; “... kilise bağımsızdır. Kutsal Meclis, görevlerinin başındaki Başrahipler ve Kilise Tüzüğü’nün öngördüğü şekilde oluşturulan, Devamlı Kutsal Meclis (Sinod) tarafından 29 Haziran 1850 tarihli Patriklik Ciltlerindeki hükümlere ve 4 Eylül 1928 tarihli Meclis Tüzüğü⁴⁴ Uygulamalarına sadık kalınarak yönetilmektedir.” diye belirtilmektedir.

Kilise Tüzüğü, Yunan Millet Meclisi Genel Kurulunda oylandığına göre, devletin yasası hükmündedir⁴⁵. Devlet, iktidarını kullanarak, 590 sayı

⁴³ Yunanistan nüfusunun en az % 5’ini dini cemaatler oluşturmaktadır. Bu dini gruplar; “Ortodoks eski takvimciler (οι Ορθόδοξοι Παλαισημερολογίτες)”, “agnostikler (οι αγνωστικιστές)”, “Roma Katolikleri (οι Ρωμαιοκαθολικοί)”, “Protestanlar (οι Προτεστάντες)”, “Yehova Şahitleri (οι Μάρτυρες του Ιεχωβά)”, “Yahudiler “οι Εβραίοι)”, “Eski Yunan çok tanrılı dinin fanları (οι οπαδοί αρχαίων ελληνικών πολυθεϊστικών θρησκειών)”, “Scientologists (οι Σαϊεντολόγοι)”, “Bahailer (οι Μπαχάι)”, “Mormonlar (Μορμόνοι)”, “Sihler (οι Σιχ)”, “Hare Krişna fanları (λάτρεις του Χάρε Κρίσνα)”. Bkz. Ελλάδα 2015 Έκθεση για τξς θρησκευτικές ελευθερίες στον κόσμιο Συνοπτική Παρουσίαση https://photos.state.gov/libraries/greece/231771/pdf/religiousfreedom_2015_greek.pdf (06.04.2017).

⁴⁴ 2231/04.09.1928 sayı ve tarihli Patriklik ve Meclis Tüzüğü (αριθ. 2231/4 Σεπτεμβρίου 1928 Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου “Περί της διοικήσεως των Ιερών Μητροπόλεων των Νέων Χωρών”, ανατίθενται μεν διοικητικά στην Εκκλησία της Ελλάδος, χαρακτηριζόμενες έκτοτε ως “Νέες Χώρες”, πνευματικά όμως παραμένουν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Με την ίδια Συνοδική Πράξη, καθορίζεται και η διαφύλαξη του αυτόνομου καθεστώτος της Εκκλησίας της Κρήτης, η οποία εν τω μεταξύ είχε ενταχθεί στο ελληνικό κράτος.) 3615/1928 sayı ve tarihli “Περί εκκλησιαστικής διοικήσεως των εν ταις Νέαις Χώραις της Ελλάδος Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου” yasası ΦΕΚ Α’ 120/11.07.1928 Yunan Resmi Gazetesinde yayımlandı. Bu konuda ayrıca bkz. Bkz. ΣΑ/1852, άρθρα 2 και 13.; v. 5187/19.Π, άρθρα 6 και 55.; a.v. 2170/194.; 671/1943 και άρθρο 1 παρ. 4.; v.δ. 126/1969.; β.δ. 20/27 Νοεμβρ. 1833 ΦΕΚ 38. Μετά το v. 3615/1928» επακολούθησε η έκδοση της Πράξης της 04.09.1928, με την οποία το Οικ. Πατριαρχείο εκκλησιαστικά τη διοίκηση των Ι. Μητροπόλεων των “Νέων Χωρών”, επιτροπικά, στην άμεση διακυβέρνηση της Αυτοκέφαλής Εκκλ. με δέκα (από Α έως Ι) όρους. Με βάση τις ως άνω μεταβολ του άρθρου 3 του ισχύοντος Σ., ως Ορθόδοξη Εκκλ. Ελλ ιδρυθείσα κατά τα ανωτέρω από το 1833 Εκκλησία.

⁴⁵ **Τρωϊάνος**, ΣΠ.: Παραδόσεις του Έκκλησιαστικού Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Ατina-Gümülcine 1984, s. 95; **Βενιζέλος**, Ε.: “Σημεία Ερμηνευτικής τριβής στη

ve 1977 tarihli “Yunanistan’ın Kilise Tüzüğüne Dair” Yasayı⁴⁶ Yunan Millet Meclisinde oylamaya sunarak, yasallaşmasını sağladı. Kısaca ifade etmemiz gerekirse, hükümet, Kilisenin de olumlu görüşünü alarak söz konusu 590 sayılı Yasanın yasallaşmasını sağladı⁴⁷.

Yunanlı yazar *Venizelos*’un iddiasına göre, Yunanistan’da, Devlet ile Kilise ilişkilerinde geçerli olan sistem, Yunan Anayasasında ifadesini bulan, tanzim edilen ve güvence altına alınan “din özgürlüğü” sistemidir⁴⁸.

Yunanistan Millet Meclisinde yapılan görüşmelerde, “hâkim (prevalent)” teriminin 1975 Anayasasında, tespit edici bir karaktere haiz ve bildiri niteliğine sahip olduğu biçiminde tartışmalar yoğunlaşmıştır. Bu da “Yunan milletinin ezici bir çoğunluğunun dini⁴⁹” anlamına geldiği iddia edilmektedir⁵⁰. Yunan Anayasasının 3. maddesinde ve Yunan Danıştay’ının⁵¹ 3533/86, 3356/95, 2176/98 sayı ve tarihli kararlarından da anlaşıldığı üzere, Yunan halkının çoğunluğunun dini inancının “Doğu Ortodoks Yunan” dini olduğu, bu nedenle Yunanistan’daki hâkim dinin “İsa’nın Doğu Ortodoks Hıristiyan⁵²” dini olduğu belirtilmektedir.

συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας”, Δίκαιο και Πολιτική, τομ. 15, 1988, s. 85 vd.

⁴⁶ Yunanistan Resmi Gazetesi Φ.Ε.Κ. 146/τ. Α’/31.5.1977.

⁴⁷ **Κονιδάρης**, s. 31.

⁴⁸ **Βενιζέλος**, *Οι Σχέσεις Κράτους...*, s. 28.

⁴⁹ Bkz. Atina’da Yunanca yayınlanan 25.5.1998 tarihli “Ta Nea” gazetesine göre; “Yunan halkının %54’ü Yunanistan Ortodoks Kilisesine sempati duymaktadır. %18,3’ü antipati/soğukluk duymaktadır. %25,3’ü de tarafsızdır. Bu rakamlardan anlaşıldığına göre, Yunan halkının çoğunluğunun Yunan Ortodoks Dinine sahip olduğu söylenebilir. Hatta devletin, Yunan Ortodoks Kilisesine ve Ortodoks Hıristiyanlara ‘kredi yardımları’ olmasaydı %54,3 daha küçük bir rakam olabilirdi.” Sonuç olarak, bu bilgiden hareketle, Yunan milletinin ‘ezici çoğunluğunun’ Ortodoks Hıristiyan olduğunu söylemek pek doğru olmasa gerek diye düşünülebilir.

⁵⁰ **Τρωιάνος**, s. 95.

⁵¹ Συμβούλειο της Επικρατείας/Simvulio Epikratias’ın.

⁵² Temmuz 2015’te Amerika Birleşik Devletleri hükümeti tarafından, Yunanistan nüfusunun 10,8 milyon olarak gerçekleştiğini tahmin edilmektedir. Bunların % 98’i Yunan Ortodoks Hıristiyan, % 1,3 Müslüman Türk ve % 0,7 diğer dinlerdendir. Bir özel Yunan şirketinin yıl boyunca yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre ise, nüfusun % 81,4 kendilerini Yunan Ortodoks olarak tanımlarken, % 14,7 ise ateist olarak tanımlamış. Diğer

“Hâkim din” teriminin Yunanistan Anayasasında yer almasının nedeni, Yunanistan’da yaygın olan görüşe göre, Yunanlıların ezici bir çoğunluğunun Ortodoks Hıristiyan olduklarının sadece bir beyanıdır. Yunanistan’da “hüküm süren”, “hâkim” ya da “egemen” din olarak İsa’nın Doğu Ortodoks Kilisesinin olduğunun Anayasada düzenlenmiş olması “tespit edici” niteliktedir. Bu anlamda Yunanistan’da en kalabalık din İsa’nın Ortodoks Hıristiyan dini olduğu için, resmi törenler, tatiller buna göre düzenlenmektedir⁵³.

Yunanistan Anayasasının 3. madde hükmüne göre, Ortodoks Hıristiyan Kilisesi Yunanistan’da “hâkim” dindir. “Hâkim” kelimesi Yunanca *Triantafyllidis* sözlüğünde; “Üstün, karşılaştırıldığında ya da çatışmada üstün gelmektir. Bir devlette din yasayla hâkim ya da üstün olarak kabul edilmektedir. Yunanistan’da hâkim din Doğu Ortodoks Kilisesinin dinidir ve diğerleri yani diğer dinler üzerinde egemen olandır. Geçerli görüş, baskın görüş⁵⁴” anlamına geldiği ifade edilmektedir. “Hâkim”, “egemen”, “üstün”, “baskın” terimleri “eşitlik” ve “dinsel hoşgörü” gibi kavramlara oldukça aykırıdır.

Yunan Anayasasının 3/1. maddesindeki bu “hâkim din” terimi anayasal bir kavram olarak tanımlayıcı niteliktedir ve normatif karaktere sahip

tarafından Yunanistan’da Müslümanlar seçkin, belirgin bir cemaat oluştururken, bunların arasından yaklaşık 100.000-120.000’ni Müslüman Türk azınlığındandır. Bkz. Ελλάδα 2015 Έκθεση για τις θρησκευτικές ελευθερίες στον κόσμο, Συνοπτική Παρουσίαση https://photos.state.gov/libraries/greece/231771/pdf/religiousfreedom_2015_greek.pdf (06.04.2017).

⁵³ Bkz. Παπαγεωργίου, Κ.: Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης. Θεσμοί και διοικητική οργάνωση κατά τον Καταστατικό της Νόμο (Ν. 4149/1961), Ινστιτούτο Κρητικού Δικαίου, Χανιά 2001, s. 90 vd.; Σταθόπουλος, Π. Μ.: Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας. (Η αυτοτέλειά τους στις μεταξύ τους σχέσεις και οι επιπτώσεις στο δημόσιο και το ιδιωτικό δίκαιο), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Ατina-Gümülçine 1993, s. 34; ΔΕΦΑΘ 1700/1983, ΕΕΝ 52, 1985, s. 113, 114; Τρωιάνος, s. 94-95; Σπυρόπουλος, Φ.: “Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα”, Ε.Δ.Δ.Δ. 25, 1981, s. 337, 338.

⁵⁴ Λεξικό Τριανταφυλλίδης: http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B1&sin=triantafyllides (19.04.2017).

değildir. Bu sadece ampirik bir gerçeği yani Yunanistan'daki nüfusun azami kısmının Ortodoks Hıristiyan dininden olduğunu ortaya koymaktadır. Bir hukuki terim “tanımlayıcı” (Rechtsbegriff) ya da “düzenleyici (normatif)” nitelikte olabilir⁵⁵. Bir başka görüşe göre, “hâkim din” kavramı, Ortodoks Kilisesinin, eşitler arasında birinci (primus inter pares) olarak onurlandırıldığı anlamına gelmektedir⁵⁶. Bir orta yolu benimseyen *Eleftherios Venizelos*'a göre, “hâkim din” kavramının öncelikle tarihi ve kültürel bir içeriği mevcuttur ve hukukla ilgili değildir. Ortodoks Kilisesinin din özgürlüğünün çok kalabalık kolektif unsurunu tanımlamaktadır⁵⁷. Diğer taraftan Ortodoks Kilisesinin bağımsızlığının Yunan devletinin bir belgesiyle ilân edilmesi kişide soru işaretleri doğurmaktadır.

Yunanistan Anayasasının 3/2. maddesindeki düzenleme adeta bilmece gibidir. Devletin hangi bölgesinden söz etmektedir? Yunanistan Anayasalarına ilk olarak, “hâkim din” terimi, İonia Adaları Birleşik Devletinin 1817 Anayasası ile birlikte girdi. Yunanlılar tarafından, Türklere karşı başlatılan 1821 ayaklanması boyunca da “hâkim din” terimi tartışıldı ve ardından benimsendi. 1844 tarihli Yunan Anayasasından itibaren, bugün yürürlükteki Yunanistan Anayasası da dâhil olmak üzere Yunanistan'ın bütün anayasalarında “hâkim din” kavramı hep yer almıştır⁵⁸.

Yunanistan Anayasasının 3. maddesi “Kilise ile Devlet İlişkileri” başlığını taşımaktadır. Bu maddeye göre, Yunanistan'da hâkim din, İsa'nın Doğu Ortodoks Kilisesi dinidir. Yunanistan'ın Ortodoks Kilisesi, İsu Hristos'u (İsa'yı) Kilisesinin başı olarak tanımaktadır. Büyük İstanbul Kilisesi ile diğer aynı mezhepten olan İsa'nın Kiliseleri ile ve aynı şekilde kutsal havarilik ve Meclis (Sinod)⁵⁹ kuralları ve kutsal geleneklerde sarsılmaz ve ayrılmaz mezhep birliği vardır.

⁵⁵ **Σταμάτης**, Κ.: Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου, Αττίνα-Σελανίκ 2002, s. 186.

⁵⁶ **Κυριαζόπουλος**, Κ.: Περιορισμοί στην ελευθερία της διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, Θεσσαλονίκη 1999, s. 91, 92.

⁵⁷ **Βενιζέλος**, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 146.

⁵⁸ Bkz. **Καραγιώργης**, Βασ. Χρ.: Το ζήτημα της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας κατά την περίοδο της Επανάστασης 1821, εκδ. Διήγηση Yayınları, Αττίνα 1988, s. 35 vd.

⁵⁹ Συνοδικός (Sinodikos): Sinod üyesi, Piskoposlar Meclis üyesi.

Yunanlı Anayasa Hukukçusu akademisyen *Venizelos*'un iddiasına göre, Yunanistan Anayasasının 3. maddesindeki “hâkim din”, bir tür Laiklik (laïcité) sivil din türüdür. Bu “laïcité” “deismo” ile tarihsel olarak ilişkilidir. Fransız devriminin siyasi teolojisinin devamıdır⁶⁰.

Yunanistan Kilisesi bağımsızdır. Yunanistan Kilisesi, Kutsal Meclisin (Sinod'un) görevleri başındaki Başrahipleri, Daimi Kutsal Meclis/Sinod ve bundan kaynaklanan Kilise Tüzüğü'nün belirlediği şekilde oluşan ve 29 Temmuz 1850 Patriklik Ciltlerinin hükümleri ile 4 Eylül 1928 Meclis Tüzüğü Uygulamalarına uygun olarak yönetilir.

Venizelos'un iddiasına göre, Yunanistan Anayasasının 3. maddesi olmasaydı veya bugün bu 3. madde yürürlükten kaldırılmış olsa idi dahi, 3. maddeden kaynaklanan bütün anayasal güvenceler, 13. madde ve özellikle de 13. maddenin 1. fıkrası tarafından karşılanacaktı⁶¹. Yine *Venizelos*'a göre, Bu durum, Yunan Anayasasında değişiklik yapılmasını gerektirmez. Yunan Anayasasının 13. maddesinin 1. fıkrası temel bir hükümdür ve dolayısıyla revizyona tabi değildir. Eğer bu hüküm, yasa koyucu, idare veya yargı organları tarafından ihlâl edilirse, sorumluluk devlete ait olur⁶².

Yine Yunanlı akademisyen ve siyasetçi *Venizelos*'a göre, Yunanistan Anayasasının 13. maddesi din özgürlüğünü sağlamaktadır. Yazara göre, söz konusu maddede “kutsal kurallar” ve “kutsal gelenekler” Ortodoks Kilisesi için korunurken, böylece 13. madde çerçevesinde, diğer bütün dinler veya diğer mezheplerin de korunduğu kabul edilmektedir. Bu korunan unsurlar; din ve vicdan özgürlüğü, inanç özgürlüğü, ibadet özgürlüğü, dini örgütlenme özgürlüğü⁶³, yani her kilisenin veya daha doğru bir deyişle (geniş anlamda) her dini birlik, nasıl yönetileceğine ve örgütleneceğine serbestçe kendisi karar verebilir. Yine aynı Yunanlı yazar *Venizelos*'a göre, burada anayasal sınır, Yunanistan Anayasasının 13. maddesinin 2. fıkrasında belirtilen iyi

⁶⁰ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁶¹ Βενιζέλος, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 65.

⁶² Βενιζέλος, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 29.

⁶³ Veya “tis eleftherias tu thriskeftiku sineterismu” : dini Kooperatif kurma özgürlüğü olarak tercüme edebiliriz.

ahlâk ve kamu düzenine uygun hareket etmektir. Yani anayasanın belirlediği ortak anayasal sınır bütün dinler ve mezhepler için geçerlidir⁶⁴.

Yasa koyucu, Yunanistan Kilisesi başka bir deyişle Ortodoks Yunanistan Kilisesi söz konusu olunca, din özgürlüğünün sınırı olarak, yalnız anayasanın 3. maddesi koşullarını dikkate almaktadır. “Evrensel Patriklik” söz konusu olunca, yasa koyucu din özgürlüğünün sınırı olarak, anayasanın 3. maddesini, 18. maddesinin 8. fıkrasını ve 105. madde koşullarını göz önünde tutarak, bir nevi Yunan Anayasasındaki ifadesiyle, “Ekümenik/Evrensel Patriklik” (yani İstanbul Rum “Patrikliği”) ile birlikte hareket etmektedir. Örneğin, Aynaroz Dağı Tüzüğü’nün tespit ve tanzim edilmesi durumunda olduğu gibi⁶⁵.

Yunanistan Ortodoks Kilisesi bağımsızdır. Yunanistan Bağımsız (aftokefal, otokefal) Kilisesinin başı, Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposudur. Ancak bunun dışında, ayrıca yarı bağımsız Girit Kilisesi ile Menteşe Adaları Despotluğu (Metropolitliği) da mevcuttur.

Yunanistan Anayasasının 3. maddesinin 1. fıkrasında Yunanistan’da hâkim olan din tanımlanmaktadır. Yunanistan Anayasasının isteği ya da amacı Doğu Ortodoks Kilisesi dinini güvence altına almaktır. Anılan madde hükmünde üç temel kural belirlenmiştir: a) İstanbul Büyük Kilisesi ve diğer Kiliseler b) Dinin kutsal kanunları uygulanmaktadır ve c) Görevdeki Piskoposlar Kutsal Meclis tarafından yönetilirler. Yunanistan Anayasası 3. maddede, Yunanistan’ın dinini, yani Doğu Ortodoks Kilisesi dinini güvence altına almak istemiştir. Yunanistan’da Ortodoks Kilise, Yunanistan Kilisesi olarak ifade edilmektedir. Diğer taraftan Yunanistan Anayasasının 59. maddesinde Yunanistan Parlamentosundaki milletvekillerinin yemini düzenlenmiştir. Milletvekilleri “Özdeş, Kutsal Bölünmez Üçlü adına” yemin ederler.

Ortodoks Kilise ve bütün diğerleri, hakların süjesidir. Özel mülkiyetin korunması hakkı, malvarlığının korunması hakkı, yargıya başvurma hakkı, dolaylı olarak din özgürlüğünü kullanabilmek için yeterli bir tüzel kişiliğe sahip olma hakkını gerekli kılmaktadır. Burada, kendiliğinden anlaşılma-

⁶⁴ Παντελής, Α.: Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, Αντ. Ν. Σάκκουλας Yayınları, Atina 1984, s. 145 vd.; Βενιζέλος, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 68, 69.

⁶⁵ Βενιζέλος, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 75.

tadır ki, Ortodoks Kilise ve diğer bütün dini örgütlenmeler, din özgürlüğünün ortak taşıyıcısıdır⁶⁶.

Dinler arası eşitlik, “eşitlik” ilkesi aracılığı ile bütün diğer dinleri de kapsamaktadır. Bu eşitlik, Yunanistan Anayasasının 4. maddesinin 1. fıkrası, 13. maddesinin 1. ve 4. fıkralarının gereğidir.

Yunanlı yazar *Papasthatis*'e göre, Yunanistan'daki dinin, diğer tanınmış veya tanınmamış dinler üzerinde, egemenlik kurma hakkı yoktur⁶⁷.

Yunanistan Anayasasının 3. maddesindeki “hâkim din” kavramı, birçok yanlış anlamalara neden olmaktadır. Din özgürlüğünün tam olarak korunmasını zayıflatır niteliktedir. Bu durumda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Yunanistan tarafından ihlâl edildiği düşünülmektedir. Yani Yunanistan'ı Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile doğrudan karşı karşıya getirecek niteliktedir. Bu anlamda, “hâkim din” kavramının Avrupa İnsan Hakları Sözleşme hükümleri ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları ile tutarlı bir biçimde yorumlanması “hâkim din” terimini açıklayıcı ve anlaşılabilir hale getirir. Ancak eğer 3. madde değiştirilecek ya da yeniden formüle edilecek olursa, Pandora'nın kutusu açılmış olur. Çünkü gerçekten 3. maddenin normatif içeriği sadece Devlet ile Kilise ilişkileri ile ilgili değildir. Yunanistan Kilisesi ile İstanbul Fener “Ekümenik Patrikhane” ilişkilerini, kiliseler arası rejimi de düzenlemektedir⁶⁸.

Yunanistan Anayasasının 3. maddesinde “Yeni Ülkelerin” kiliselerinin statüsü düzenlenmektedir. 3. maddede, anayasal olarak Girit'in yarı özerk Kilisesinin varlığı ve statüsü düzenlenmiştir. 3. maddede Menteşe Adaları ile Patmos Eksarhlığı Metropolitlerinin yasal rejimi belirlenmektedir. 3. maddede, Yunanistan Kilisesinin kendi öz varlığı ve kiliseyle ilgili “(kilisevi, ecclesiological)” olarak ilişkileri temellendirilmektedir. Diyebilirsiniz ki devleti, Kilisenin kendi öz varlığı ve kilisevi/kilise ile ilgili

⁶⁶ Bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 9.12.1994 tarihli Kutsal Manastır davası Series A 301.

⁶⁷ **Παπαστάθης**, X.: “Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία”, στον τόμο της Εταιρείας Νομικών Βορείου Ελλάδος «Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία», Selanik 2000, s. 45.

⁶⁸ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

(ecclesiological) ilişkileri ilgilendirir mi? İlgilendirir. Çünkü burada söz konusu olan İstanbul “Ekümenik Patrikhane’nin” devletlerarası başka bir deyişle uluslararası statüsüdür. Bu düzenlemelerin nasıl ortaya çıktığının tarihsel bir duygusunun da olması gerekmektedir⁶⁹.

Yine *Venizelos*’a göre, 3. maddenin Yunan kamu hukuku çerçevesinde yorumlanması, Yunanistan Kilisesi ile İstanbul Fener “Ekümenik Patrikhane” ilişkilerinin kilise hukuku açısından yorumlanmasından daha kolaydır. Çoğu zaman çeşitli konularda Kilise’nin tutumundan rahatsızlık duyulabilir ve Kiliseyi doğru yola yönlendirmek, modernize etmek için, Antik Kilise yani “kilise mahallesi geleneğine (enoriaki paradosi: ενοριακή παράδοση)” saygılı olunmalıdır⁷⁰.

Yunanistan Anayasasının 3. maddesinde, Yunanistan Bağımsız Kilisesi ve “Yeni Ülkeler” kiliseleri ile ilgili olarak Meclis (Sinod) kurulmasına ilişkin güvenceler düzenlenmiştir. Anayasa, yaşlı papazların, diyakozların veya halk katılımını yasaklamaz. Yunanistan Anayasasının koruduğu ve güvence altına aldığı 1928 tarihli Meclis Tüzüğü hükümleri çerçevesinde Yunanistan Kilisesi olarak adlandırılan bu bütünleşik yapıdır. Yunanistan Kilisesinin Meclisi, Yunanistan Bağımsız Kilisesinden altı ve “Yeni Ülkeler”den de altı (6) Başrahip olmak üzere toplam on iki (12) Başrahipten oluşmaktadır. Anayasanın 3. maddesi geçici devretme koşulları çerçevesinde “Yeni Ülkeler”in yönetimini güvence altına almaya çalışmaktadır. Bunun daha önce de gerçekleştiğini biliyoruz. Çünkü geçmişte “Ekümenik Patrikhane” diasporasının piskoposluklarını Yunanistan Kilisesinin yönetimine bırakmış ve daha sonra yeniden kendi uhdesine almıştı⁷¹.

4 Eylül 1928 tarihli Meclis Tüzüğü Uygulamaları ve 590/1977 sayı ve tarihli Yasanın 1/3., 7/1., 11/1 maddesi uyarınca uzun yıllardan beri Bağımsız Yunanistan Kilisesi Despotları ile Yunanistan sınırları içinde bulunan ve “Yeni Ülkeler” olarak anılan kiliselerin Despotları arasında bir ayırım söz

⁶⁹ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁷⁰ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁷¹ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

konusudur. Çünkü “Yeni Ülkeler” Despotları ve kiliseleri üzerinde İstanbul Başpiskoposluğu özel bir ilişki içindedir. “Yeni Ülkeler”deki Despotlukların/metropolitliklerin, Atina ve Bütün Yunanistan Başpiskoposluğu ve İstanbul Başpiskoposluğu arasındaki ilişkilerinin sınırları yukarıda sözünü ettiğimiz 1928 tarihli Meclis Tüzüğü Uygulamaları ve 590/1977 sayı ve tarihli Yasada belirlenmiştir. “Yeni Ülkeler” Despotlarının yetki çevresinin değiştirilmesi, İstanbul Başpiskoposluğunun onayına bağlanmıştır.

O zamandan beri, Sürekli Kutsal Meclis’e/Sinod’a “Yeni Ülkeler” ile “Eski Ülkeler” Despotlukları/metropolitlikleri eşit sayıda katılmaktadır⁷².

Yunanistan’da adalette, okulda, sokakta hâkim din olan Ortodoks Hıristiyan dinin etkisi her yerde kendini hissettirmektedir. Yunanistan’da Ortodoks Hıristiyan dinin etkisinin olduğu ve hissedildiği bir “Dinsel Adalet”in ağırlığı da ayrıca görülmektedir. Farklı bir dinden ve farklı bir milli kimliğe sahip olanlar bunu Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’ın mahkemelerinde yaşamaktadırlar⁷³.

Anayasa hukukçusu ve siyasetçisi *Venizelos* şu yaşadığı tecrübeyi paylaşmaktadır. Bir keresinde, yıllar önce, adalet bakanlığı yaptığında, 20 yıl önce, uluslararası bir mahkemede Yunanlı yargıci ziyarete gitmiş. Uluslararası Mahkemede görev yapan Yunanlı yargıcin odasında bir keşinin fotoğrafını görür. Kim bu diye sorar. Yunanlı yargıci “Benim manevi (dini) pederim” der. *Venizelos*, bu durum karşısında; “Yargıci bak, keşini yani dini pederi olan yargıci istemiyorum. Ben, dini vicdanı ile karar veren değil, adli vicdanı ile karar veren ve değerlendiren, özgür adli yargıci istiyorum. Dini yargıci istemiyorum. Mahkeme kararının gerekçesinde din değil, adalet ve hukuk olmalıdır. Aksi takdirde ben kendimi güvende hissetmem.” der⁷⁴.

B. Yunanistan Anayasasının 13. Maddesi

“1. Din ve vicdan özgürlüğü dokunulmazdır. Bireysel ve siyasi hakların kullanımı kişinin dini inancına bağlanamaz.

⁷² ΣτΕ 3767/2002, NoB 51 (2003), s. 1744.; ΕλλΔνη 43 (2003), s. 1086.

⁷³ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁷⁴ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

“2. Her bilinen din serbesttir. Bunların ibadetlerinin ve ayinlerinin yerine getirilmesi yasaların koruması altındadır. İbadetle ilgili ayinler kamu düzenine ve genel ahlâka aykırı bir biçimde yapılamaz. Din değiştirmenin telkini ve teşviki (din propagandası) yasaktır.

“3. Bilinen bütün dinlerin görevlileri, hâkim dinin görevlileriyle aynı Devlet denetimine tabidir ve Devlete karşı aynı yükümlülükler altındadır.

“4. Hiç kimse, dini inançları nedeniyle, Devlete karşı yükümlülüklerinden muaf tutulamaz veya yasaya uymayı reddedemez.

“5. Yasada öngörülenin ve yasada belirlenen biçim dışında hiçbir yemin dayatılamaz veya uygulanamaz.”

Buna göre, Yunanistan Anayasasının 13. maddesi; Yunanistan vatandaşlarına, dinini koruma, dinini değiştirme, dinini terk etme veya ateizmi seçme hakkını herhangi bir siyasi ve hukuki müeyyide yüklemekten tanımaktadır. Devlet bütün dinlere karşı tarafsızdır. Bunun anlamı, Devlet, dolaylı ya da dolaysız olarak, hangi dini kabul edeceklerini vatandaşlarına dayatamaz (empoze edemez). İşte bu din ve vicdan özgürlüğü kavramının özüdür. Diğer taraftan herhangi bir modern demokratik toplumda resmi devlet dini ideolojisinin teşvik edilmesine rağmen, başkalarının dini inançlarına ya da inançsız olmalarına, dinsel hoşgörüyle yaklaşmak ve katlanma yerleşmiştir. Yunanistan Anayasasının 13/1. maddesi hükmünün doğrudan bir sonucu da dini eşitliktir. Dolayısıyla ateistlere ve diğer dinlere inananlara karşı ayrımcılık doğrudan anayasaya aykırıdır ve yasaktır. Diğer taraftan Yunanistan vatandaşları, Yunan Yasalarını istisnasız uygulamak, uymak zorundadırlar ve devlet tarafından kendilerine yüklenen görev ve sorumluluklardan dini inançlarını öne sürerek kaçınamazlar⁷⁵.

Hükümdarın, tebaasının dinini belirleme hakkına bir reaksiyon olarak ortaya çıkan din ve vicdan özgürlüğünün tanınmasının temelleri 16. yüzyıla dayanmaktadır⁷⁶. Din özgürlüğü 17. ve 18. yüzyıl Aydınlanma döneminin filozoflarınca ortaya atılmış ve günümüzde de hâlâ etkisini göstermeye

⁷⁵ Δημητρόπουλος, Α.: Συνταγματικά Δικαιώματα, τόμος Γ τεύχ I-III, εκδ. Σάκκουλα, Ατina-Selanik 2008, s. 637-640; Δαγτόγλου, Π.: Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Α', Αντ.Ν.Σάκκουλα, Ατina 2005, s. 439, 441-443, 454; Μάνεσης, Α.: Συνταγματικά Δικαιώματα Α', Ατομικές Ελευθερίες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Selanik 1982, s. 247-250.

⁷⁶ Δημητρόπουλος, s. 630-631.

devam etmektedir. Bu filozoflardan olan *Locke*, *Montesquieu*, *Rousseau* ve *Voltaire* din ve vicdan özgürlüğünün gelişmesine, yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Din ve vicdan özgürlüğü hakkının ilk ve resmi olarak tanınması Amerika Birleşik Devletlerinde 18. yüzyılda gerçekleşmiştir. Virginia Eyaleti Haklar Beyannamesinin (Bill of Rights) 16. maddesi uyarınca "... tüm insanların özgürce ve vicdani buyruklarına göre kendi dinlerini icra etme hakkına sahiptirler." Bunun ardından din ve vicdan özgürlüğü hakkı 1787 yılında Amerika Birleşik Devletleri Federal Anayasa'nın ilk değişikliğinde, Fransa ise 1789 tarihli Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisininin 10. maddesinde hüküm altına almıştır.

Yunanistan Anayasasınının 13/2. maddesindeki "bilinen din" kavramının da ne anlama geldiğinin tanımlanması gerekmektedir. Bu bağlamda bütün "bilinen dinler" Yunanistan'da serbesttir, dinleriyle ilgili ibadetlerini serbestçe gerçekleştirebilirler, bu konuda herhangi bir mani durum yoktur. "Bilinen din" denince gizli yönleri bulunmayan, objektif ve nesnel olarak herkes tarafından bilinen ve dahası, herkes tarafından erişilebilir, aşikâr amacı, yapısı ve fonksiyonları olan bir din anlaşılır.

"Tanınmış" ya da "bilinen" herhangi bir din için -daha önceki Yunanistan Anayasalarında olduğu gibi sadece Ortodoks Hıristiyan Kilisesine karşı değil, bütün tanınmış dinlere karşı- "dini telkin", "din propagandası" yapmak bugün yürürlükteki anayasa ile genel olarak yasaklanmıştır⁷⁷. Sadece Hıristiyanlığa karşı değil, herhangi bir başka "tanınan" ya da "bilinen" dine karşı da hakaret içerdikleri takdirde gazetelerin ve diğer yazılı eserlere, yayımlarından sonra el konulmasına izin verilmektedir⁷⁸.

Yunanistan Anayasasınının 13. maddesi de revize edileceği yerde, düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğünü güvence altına alan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesininin 9. madde içeriği doğrultusunda yorumlanmalıdır.

C. Yunanistan Anayasasınının 105. Maddesi

Yunanistan Anayasası, günümüzde sadece Yunan Devleti ile Yunanistan Kilisesi ilişkilerini düzenlemekle kalmadı. Yunanistan Anaya-

⁷⁷ Bkz. 13/2, c maddesi.

⁷⁸ 14/3, a maddesi.

sası, Yunanistan Devleti ile Türkiye sınırları içindeki İstanbul Rum Başpiskoposluğunun Yunanlıların deyimiyle İstanbul “Ekümenik Patrikliği”nin ve diğer Ortodoks Kiliselerinin (yarı bağımsız Girit Kilisesi, Menteşe Adaları Metropolitliği) arasındaki ilişkileri yürürlükteki Yunan Anayasasının 3. maddesi ve 105. maddesinde düzenlemektedir.

Yunanistan Anayasasının “Üçüncü Başlığında” yer alan 105. madde “Aynaroz (Athos) Dağının Rejimi⁷⁹” başlığını taşımaktadır. 105. maddenin çevirisi aynen aşağıdaki gibidir:

“1. Megali Vigla’nın ötesine uzanan ve Aynaroz (Athos) bölgesini oluşturan, Aynaroz Yarımadası, eski ayrıcalıklı (özel) statüsü uyarınca, Yunanistan Devletinin kendi kendini yöneten (özerk) bir parçasıdır; Yunan Devletinin bu bölge üzerindeki egemenliği tamdır. Aynaroz Dağı, manevi açıdan, Ekümenik Patrikhanenin doğrudan yetkisi altında hizmet vermektedir. Burada bir manastır hayatı süren herkes, kesiş adaylığına veya keşişliğe kabulünden itibaren, başka formalitelere tabi olmaksızın Yunanistan vatandaşlığını kazanır.

“2. Aynaroz Dağı, kendi rejimine göre, bütün Aynaroz Yarımadasının aralarında bölündüğü yirmi kutsal Manastır tarafından yönetilir. Yarım adarazisi, kamulaştırmadan muaftır.

“Aynaroz’un yönetimi, Kutsal Cemaati oluşturan Kutsal Manastırların temsilcilerince yürütülür. Aynaroz’un idari sisteminde veya Manastırların sayısında veya bunların hiyerarşik sırasında veya alt kuruluşlarıyla ilişkilerinde hiçbir değişiklik yapılamaz. Heterodoks veya başka mezhebe mensup kişilerin burada yerleşmeleri yasaktır.

“3. Aynaroz kuruluşlarının rejimlerinin ayrıntıları ve bunların faaliyet tarzları, Devlet temsilcilerinin işbirliği ile yirmi Kutsal Manastır tarafından hazırlanan, oylanan ve Ekümenik Patrikhane ile Yunan Parlamentosu tarafından onaylanan Aynaroz şartı ile belirlenir.

“4. Aynaroz kuruluşlarının rejimlerine sadakatle riayet edilmesi, manevi alanda Ekümenik Patrikhanenin yüksek denetiminde, idari alanda da

⁷⁹ Aynaroz Dağını, Yunancadaki adı ile “Agion Oros (Αγιών Όρος)”u Türkçeye tam olarak tercüme edecek olursak, “Kutsal Dağ” veya “Aziz Dağ” olarak çevirmemiz gerekir.

kamu düzenini ve güvenliği korumaktan da münhasıran sorumlu olan Devletin denetimindedir.

“5. Devletin, yukarda değinilen iktidarı, hak ve görevleri yasayla belirlenen bir vali vasıtasıyla kullanılır.

“Yasa, manastır makamları ve Kutsal Cemaatçe kullanılacak yargı yetkilerinin Aynaroz’un gümrük ve vergi ayrıcalıklarını belirler.”

Buna göre, “Aynaroz (Athos) Yarımadası” dediğimizde, Büyük (Megali) Vigla’dan ve ötesine kadar uzanan, “Aynaroz (Athos) Dağı” bölgesi anlaşılmaktadır. Eskiden beri özel statüye sahiptir ve Yunan Devletinin kendi kendini yöneten özel statüye sahip olan bir bölgesidir. Yunanistan egemenliği ve sınırları içinde bulunan Aynaroz Dağı bölgesindeki manastırlar dini bakımdan Yunanlıların yürürlükteki anayasalarının ifadesiyle doğrudan “Ekümenik/Evrensel Patriklik (İstanbul Rum Patriği)” yetki alanına dâhildir. Burada yaşayan herkes, stajyer veya rahip olarak buraya kabul edilen herkes başka herhangi bir işleme gerek duyulmadan otomatik olarak Yunanistan vatandaşlığını kazanmaktadır⁸⁰.

Özel statüye sahip olan Aynaroz Dağı, bütün Aynaroz Yarımadası’nın devredilemez toprakları, yirmi (20) Kutsal Manastır arasında bölüştürülmüş ve bu yirmi Kutsal Manastır tarafından kendi statüsüne göre, yönetilmektedir. Aynaroz Dağının ayrıntılı yönetim statüsü başka bir deyişle rejimi Aynaroz Dağı Tüzüğünde belirtilmektedir. Bu Tüzüğü, Devlet temsilcisi ile yirmi Kutsal Manastır yetkilisi birlikte tanzim ederler, oylarlar ve ardından da Türkiye’deki “Evrensel Patriklik” ile Yunan Parlamentosu bu metni onaylarlar. Yani yasama faaliyetini birlikte yaparlar. Peki, bu ne anlama gelmektedir. Yunan Anayasa yapıcı, 105. maddede; “Ekümenik Patrikliği “sui generis uluslararası bir kişilik” olarak açıkça tanımaktadır⁸¹. “Ekümenik Patrikhane”, açıkça uluslararası hukuk özelliklerine de sahip olan yasa yapma faaliyeti sürecine Yunan Cumhuriyeti ile Birlikte katılır. Aynaroz Dağı (Athos Dağı) için hukuki yapıya sahip bir yasa metni, “Şart” ya da

⁸⁰ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁸¹ Βενιζέλος, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 187; Ράφτης, Ελ.: Ο οικουμενικός θρόνος ως θεσμός δικαίου (το νομικό καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου), *ανάτυπο από το περιοδικό Κληρονομία* 16, τ.χ. Α, 1984, s. 73 vd.

“Tüzük” düzenlemek amacıyla önce yirmi (20) egemen Aynaroz manastırınca metin oylanır. Ardından Yunan devleti ve yasa yapıcı olarak ifade edilen “Ekümenik Patrikhane” ile birlikte Yunan Parlamentosundan onaylanarak bahse konu metin yürürlüğe girer. Başka bir deyişle, “Ekümenik Patrikhane”, Yunanistan Devleti ile birlikte Yunan hukuk düzeninin, kurallar piramidinde kolayca yer alamayacak olan -Aynaroz ile ilgili hukuki karaktere sahip- Tüzüğü birlikte çıkarmaktadırlar. Aynaroz Yarımadasında uygulanan özel egemenlik rejimine rağmen, manevi gözetim ve denetim konusunda otorite; İstanbul Fener “Ekümenik Patrikhanesi”dir. Bu durum Yunanistan Anayasasının 105. maddesine göre; Aynaroz Dağı statüsünün ruhani bakımdan korunması “Ekümenik/Evrensel Patrikliğin” yüce denetimindedir. Aynaroz Dağının idari yönden denetlenmesi ile kamu düzeninin ve güvenliğinin sağlanması ise özel olarak Yunanistan devletine aittir⁸².

Diğer taraftan yine *Venizelos*'a göre, Aynaroz Dağının manastır Başrahiplerinin ve Kutsal Cemaatin yargılama yetkileri ile gümrük ve vergi avantajları Yasa ile düzenlenmektedir. Yani Aynaroz Dağının vergilendirme ve gümrük ile ilgili konuları Yasayla Yunan Parlamentosunca tanzim edilir. Diğer konular ise Aynaroz Tüzüğü ile düzenlenir. Yasa, Mecliste oylanır ve Cumhurbaşkanı tarafından yayınlanarak yürürlüğe girer. Oysa Aynaroz Tüzüğü yirmi Manastır tarafından oylanır, Yunan Meclisi tarafından yasa olarak onaylanır ve uluslararası hukuk düzeninde, uluslararası hukuk kişisi olarak hareket eden bir birim olarak “Ekümenik Patrikhane” tarafından da onaylanır. Peki, “Ekümenik Patrikhane” hangi hukuksal düzende hareket etmektedir? Yunan hukuk düzeninde de saygınlığı olan bir otorite olarak hareket etmektedir ve bu nedenle Yunanistan Anayasasının 105. maddesindeki bu hükmün değiştirilmemesi ve bilakis korunması gerekmektedir. Tarihi nedenlerden ve yukarıda anlatılan konulardan yani Aynaroz'un ve İstanbul “Ekümenik Patrikhane”nin uluslararası hukuki rejimi Yunanistan Anayasasının 105. maddesini değiştirilemez kılmaktadır. 105. maddenin değiştirilmesi meselesi “Ekümenik Patrikhane” ile ilgilidir ve meselenin özüyle daha doğru bir ifade ile “kalbiyle” ilgilidir⁸³.

⁸² <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁸³ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

Yunanistan Anayasasına göre, Kutsal Manastır temsilcileri, Kutsal Cemaati oluşturmaktadırlar. Yönetim sisteminde, hiyerarşik düzende ve egemenlik statüsünde hiç bir şekilde ve mutlak surette hiç bir değişiklik veya Aynaroz Dağı Manastır sayısında değişiklik yapılamaz. Aynaroz Dağına ayrı mezhepten olanların veya ayrılıkçıların yerleşmeleri de yasaktır.

Yunanistan Devleti, yukarıda belirtilen yetkilerini yöneticisi eliyle kullanır. Yöneticinin hak, görev ve yetkileri yasa ile düzenlenir. Buna göre, Yunanistan Anayasası, Ortodoks Kilisesinin çok merkezliliğini, temel mezheplerini ya da dogmalarını ve kiliselerini tanıyıp, kabul etmektedir.

Yunan Devleti, Yunanistan Kilisesi ile “Ekümenik Patrikliği” ve yine Yunanlıların deyimi ile “İstanbul Büyük Kilisesi”nin (İstanbul’daki Fener Rum “Patrikliği”) ilişkilerini kabul etmekle, tanımakla kalmamış bunu Yunan Anayasasında güvence altına alıp, tanzim etmiştir. Bu ilişkiye Menteşe Adaları Metropolitliğinin ve yarı bağımsız Girit Kilisesinin sahip olduğu özel statü ve tabii ki Aynaroz (Kutsal) Dağı da dâhildir⁸⁴.

Venizelos’un iddialarına göre, Yunanistan Anayasasının 105. maddesi son derece nüfuz edici bir terminoloji ile tüzük ve hukuk konularını birbirinden ayırmaktadır. Örneğin; vergilendirme ve gümrük ile ilgili konular Yasayla, Yunanistan Parlamentosunca gerçekleştirilir, Yasaya aittir ve Yasa konusudur. Diğer konular Tüzükle ilgilidir. Yasa, Parlamentoda oylanır ve kabul edilir. Çıkarılan bu yasa Cumhurbaşkanı tarafından imzalanır ve Yunan Resmi Gazetesinde yayımlanır. Vurgulamak için altını bir kez daha çiziyorum ki Tüzük ya da Şart yirmi bağımsız Manastır tarafından oylanır, kabul edilir ve Yunanistan Parlamentosu tarafından yasa ile onaylanan bu Tüzük, uluslararası hukuk düzeninin bir birimi, kişisi (bir varlığı) olarak hareket eden ve üne sahip olan İstanbul “Ekümenik Patrikhanece” onaylanır. İşte bu nedenlerle 105. maddedeki hüküm değiştirilmemelidir ve “Ekümenik

⁸⁴ Bkz. **Μαρίνος**, Α.: Εκκλησία και Δίκαιο, Θεωρία και νομολογία, Ατina 2000, s. 240 vd.; **Βαρθολομαίος**, Αρ.: Το οικουμενικόν πατριαρχείον εν το συνταγμα της Ελλάδος και εν το καταστατικό χαρτί της Εκκλησίας της Ελλάδος, σε μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου, Εστια Θεολογών 1984, s. 391 vd.; **Παπαστάθης**, Χ. Κ.: Η ειδική νομική μεταχείριση των Αγιορειτών, Αφοί Κυριακίδη Yayınları, Ατina 1988.; Το καθεστώς του Αγίου Όρους Άθω. Έκδοσις Ιεράς Κοινότητος Αγίου Όρους Άθω, 1996. **Βενιζέλος**, Οι Σχέσεις Κράτους..., s. 187; **Ράφτης**, s. 73 vd.

Patrikhane”nin bilinen bu “uluslararası hukuk statüsü korunmalıdır” diyor *Venizelos*. Yine *Venizelos*’a göre, bütün Yunanlıların yaklaşımının önemli bir yönünün bu olması gerektiğini öne sürmektedir⁸⁵.

Venizelos’a göre, Yunanistan Anayasasının 105. maddesinin değiştirilmesini istemek anlamsızdır. 105. maddenin tarihsel yaklaşımı ve Aynaroz rejiminin tarihi öyküsü bize 105. maddenin değiştirilmesine izin vermez. Çünkü en hassas bir konu olan İstanbul “Ekümenik Patrikhane”nin yargılama yetkisinin kalbinden vurulması anlamında olacaktır. 105. maddeyle oynamak mantıklı değildir. Çünkü Aynaroz (Athos) Dağı konusu din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili bir mesele değildir. Bu Yunanistan Devletinin, “özel bir egemenlik biçimi sorunudur”⁸⁶.

Yunanistan Anayasasında Osmanlı döneminden beri bir “Türk Kurumu” olarak görüldüğü iddia edilen İstanbul Başpiskoposluğunun Yunanlılar tarafından “Ekümenik Patrikhane” olarak tanımlanarak Yunanistan Anayasasında düzenlenmiş olması ve “uluslararası hukuk kişiliği kazandırılması”, Türkiye ve Türkler bakımından kabul edilebilir bir şey herhalde değildir. Diğer taraftan Yunanistan Anayasasında Aynaroz’a geniş yer verilmiş olması ve Aynaroz’da herhangi bir din görevlisinin ikamet etmesi durumunda otomatik olarak Yunanistan uyruğunu kazanmış olması, Avrupa Birliği üyesi ve demokrasinin beşiği olduğu iddia edilen Yunanistan’da acayip bir durum değil midir? Neden Ortodoks Hıristiyan bir Aynaroz Dağı keşişinin diğer bir yabancıya göre Yunanistan vatandaşlığını kazanmada önceliğe ve ayrıcalığa sahip olsun? Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’ın dini hoşgörünün ve eşitliğin hüküm sürdüğü bir devlet olabilmesi için din ile devlet ilişkisinin Yunanistan Anayasasında tamamen dini hoşgörü, tarafsızlık ve eşitlik çerçevesinde Doğu Ortodoks Hıristiyan dininin Yunanistan’daki diğer dinlerle eşitliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu bağlamda Yunanistan Anayasasındaki “hâkim din” ve “bilinen din” terimlerinin çıkarılması gerekmektedir. Bu ayrımcılıklar ortadan kaldırılarak, ancak dinler arasında gerçek eşitlik sağlanabilir. Bilindiği üzere Anayasalar,

⁸⁵ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁸⁶ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

vatandaşların haklarının tanımlandığı, Devletin en önemli belgesidir. Bunun için Avrupa Birliği üyesi Yunanistan'da gerçekten adil bir anayasa şart koşulmalıdır.

D. Yunanistan Anayasasının Diğer İlgili Maddeleri

Öncelikle Yunanistan Anayasasının başlangıç bölümünün, önsözünün “Kutsal, Aynı Cevherden Kaynaklanan ve Bölünmez Üçlü adına Yunanistan Anayasası” başlığı ile başladığını tekrarlayalım. Yunanistan'da bazı Yunanlılar tarafından bu durum eleştirilmektedir ve değiştirilmesi ya da iptal edilmesi istenmektedir. Yunanlı anayasa hukukçusu akademisyen ve siyasetçi *Venizelos*'a göre, İrlanda hemen hemen Yunanistan Anayasasındaki aynı Önsöze sahiptir. Tanrının anıldığı diğer Anayasa Önsözleri de mevcuttur. Fakat burada biz “Teslis Dogmasından (öğretisinden)” söz ediyoruz. Neden Anayasa Önsözünde Teslis olsun? Teslis Dogmasını kabul eden Hıristiyan mezhepleri için tamamen bir Hıristiyan yakarmasıdır. Ama bu Önsöz, *Venizelos*'a göre güdük bir önsözdür. Yunanistan Anayasasındaki bu Önsöz esasen “Yunanistan'ın Bağımsızlık Bildirisidir ve tarihi bir metindir”. Tarihsel bir metin olarak, Bağımsızlık Bildirisinin metninin tamamı kullanılabilir. Çünkü Osmanlı ile ilgili olarak Hıristiyan Yunan milletinin anayasal tarihine aittir bu. “Yunan neslinin kurumlarına karşı anlayışlı olmalıyız ve neslimizin kurallarına sahip çıkmalıyız...” diyor *Venizelos*. Derin sorun nedir? Derin sorun; Kilisenin bir kişilik, bir birim, bir varlık olarak ve hukuk düzeni içinde Devlet ile ilişkisini anlamakta herhangi bir zorluk yoktur. Ne de bu konuların hukuk düzeninin modern ve bütünleşik biçimde din özgürlüğü çerçevesinde düzenlenmesinde bir zorluk vardır. Sorun sadece 3., 13. ve 105. maddenin revize edilip, edilmemesi değildir. Sorun süreci başlatmak için anayasanın revize edilmesinin koşullarının var olup olmadığını⁸⁷.

Yürürlükteki Yunan Anayasasının başlangıç bölümünde “Aziz Üçleme (Teslis)” günümüze kadar korundu. Fakat bunun tamamen sembolik olduğu ve hukuki karaktere sahip olmadığı Yunanlı yazar *Orfanudaki* tarafından iddia edilmektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz “aziz üçleme (Teslis)”, ne hukukla ilgilidir, ne Anayasayı yorumlayıcı önemi vardır, ne de Anayasanın

⁸⁷ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

başlangıç hükümleriyle ilgilidir. Fakat bu “Teslis” yine Yunanlı yazar *Orfanudakis*'e göre; “yoğun ideolojik içerik” olarak değerlendirilebilir⁸⁸.

Yine yürürlükteki Yunan Anayasasının 16. maddesinin 2. fıkrasına göre⁸⁹, “eğitimin amacı, dini ve milli vicdanın geliştirilmesidir.” Bu madde Yunanistan’da eğitimin milli, Hıristiyan ve Yunan Ortodoks olması gerektiğini belirtmektedir. *Venizelos*’a göre, bahse konu 16/2. madde hükmünün değiştirilmesi yerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine (AİHS) Ek Protokolün 2. madde ışığında yorumlanması gerekir. Bu 2. madde ebeveynlere, kendi dini ve felsefi inançlarına göre, çocuklarının eğitimini belirleme hakkını tanımaktadır. Bu nedenle, Yunanistan Anayasasının 16/2. maddesi bundan farklı yorumlanamaz. Kişi özgürlüğünün sadece anayasa hükümleri ışığında dini bilincini yetiştirmek için, AİHS Ek Protokol hükmünün açık ışığında dini konuları belirlemek için ebeveynlerin hakkını güvence altına almaktadır⁹⁰.

Yine yürürlükteki Yunan Anayasasının 18. maddesinin 8. fıkrasının⁹¹ gereği, Halkidiki’deki Farmakolitrías Stavropigiakon Azize Anastasia Kutsal Manastırı, Selanik’teki Vlatadon, Patmo’daki Theologu Evaggelisti İoanni Manastırlarının tarımsal mülklerinin devredilmesine izin verilmemektedir.

⁸⁸ **Ορφανουδάκης**, Σ.: “Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας. Αναγκαιότητα ή παλλυλογία;”, στο συλλογικό έργο: Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος, ENOBE 59, Atina-Selanik 2008, s. 3-27; Ayrıca bu konuda bkz. **Ηλιάδου**, Α.: “Το προοίμιο των Συνταγμάτων”, ΔτΑ 16, 2002, s. 1041-1058; **Κασσιμάτης**, Γ.: “Το προοίμιο του Συντάγματος”, Ερμηνεία του Συντάγματος, Atina 1999, s. 1-8.

⁸⁹ 16. maddenin konumuzla ilgili hükmünün çevirisi aynen şöyledir: “2. Eğitim, devletin temel görevidir ve Yunanlıların ahlâki, manevi, mesleki ve fiziksel eğitimini, milli ve dini bilincinin gelişmesini ve onların hür ve sorumlu vatandaşlar olarak gelişmelerini amaçlar.”

⁹⁰ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁹¹ Yunanistan Anayasasının 18. maddenin 8. fıkrasının çevirisi aynen şöyledir: “8. Halkidiki’deki Aya Anastasia Farmakolitría, Selanik’teki Vlatades ve Patmos’daki Evangelis İoannis Theologos Patriarkal Manastırlarına ait çiftlik arazileri, buldukları adaya bağımlılıkları hariç olmak üzere, kamulaştırmaya konu olamaz. Aynı şekilde, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Ortodoks Patrikhanelerinin Yunanistan’daki mülkleri ve Sina Dağı Kutsal Manastırına ait mülkler kamulaştırmaya konu teşkil etmez.”

Aynı şekilde, İskenderiye, Antakya, Kudüs Patriklikleri ile Sina'daki Kutsal Manastırın Yunanistan'da bulunan mülklerinin devredilmesine izin verilmektedir.

Kilise Tüzüğü, Yunan Millet Meclisi Genel Kurulunda oylandığına göre, devletin Yasası hükmündedir⁹². Devlet de iktidarını kullanarak, 590 sayılı ve 1977 tarihli "Yunanistan'ın Kilise Tüzüğüne Dair" Yasayı Yunan Millet Meclisinde oylamaya sunarak, yasallaşmasını sağlamıştır. Kısaca ifade etmemiz gerekirse, hükümet, kilisenin de olumlu görüşünü alarak söz konusu 590 sayılı yasanın yasallaşmasını sağlamıştır⁹³. Yunan Anayasasının 72. maddesindeki, "Yunanistan Meclisinin genel kurulunda Yunanistan Kilisesi'nin Tüzüğü görüşülür ve oylanır" hükmü; "Parlamento genel kurulu tarafından münhasır yetkili olarak, Anayasanın 3., 13. maddelerinin bütün konuları görüşülür ve oylanır"⁹⁴.

IV. YUNANLILARIN İSTANBUL BAŞPİSKOPOSLUĞUNUN "EKÜMENİKLİĞİ" VE "ULUSLARARASI KİŞİLİĞİ" İLE İLGİLİ İDDİALARI

Patrikhane, Patriğin başkanlığında toplanan ve toplam on iki Endimusa Kutsal Patrikhane Meclisi (Sinod) tarafından yönetilmektedir. İstanbul Başpiskoposluğunda bugün otuz yedi (37) cemaat, kırk altı (46) Enoriaki Kilise ve bunlardan dört (4) tanesi Ortodoks Hıristiyan Türk Patrikhanesine aittir⁹⁵. Merkezi Avrupa'da, Batı Avrupa'da, Amerika Kıtasında, Avustralya'da, Yeni Zelanda'da ve Uzak Doğu'da yaşayan Ortodoks Hıristiyanlar Kilisevi (kilise ile ilgili) bakımdan bütün bunlar İstanbul "Ekümenik Patrikhanenin" idari yetki alanına girmektedir. Tahtının yetki alanındaki Piskoposlarını mutlak surette seçer ve atar. Bugün üç Başpiskoposluk (Archbishops): Amerika, Avustralya, Büyük Britanya ve sekiz

⁹² **Τροιάνος**, s. 95; **Βενιζέλος**, E.: "Σημεία Ερμηνευτικής τριβής στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας", Δίκαιο και Πολιτική, τομ. 15, 1988, s. 85 vd.

⁹³ **Κονιδάρης**, s. 31.

⁹⁴ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

⁹⁵ <http://www.omogeneia-turkey.com/patriarchate/patrikhane.html> (13.04.2017).

Despot (Metropol): Fransa, Almanya, Avusturya, İsveç, Belçika, Yeni Zelanda, İsviçre ve İtalya’da mevcuttur. Bunların hepsi “Ekümenik Patrikhane”nin “Kilise İlleri (Ecclesiastical Districts)” arasında bulunmaktadır. Aynı zamanda Menteşe Ada Despotları (Oniki Ada Metropolitleri), Girit Kilisesi, Aynaroz (Athos) Dağı ve dünya çapında çeşitli “Patrikhane” kurumları ve “Yeni Ülkeler” denilen yani Kuzey Yunanistan bölgesinin 24 Despotluğu da “Ekümenik Patrikhane” tahtının idari görev ve yetkisindedir. Diğer taraftan Yunanistan Daimi Kutsal Meclisine; altı (6) Despot Eski Yunanistan’dan ve altı Despot da “Yeni Ülkeler”den olmak üzere toplam on iki (12) Despottan oluşmaktadır⁹⁶. Yunanistan’da Kilise, dendiğinde, “Ortodoks Kilisesi” ve daha özel olarak, “Yunanistan Kilisesi”, “Yunanistan Ortodoks Kilisesi” anlaşılmaktadır. Yunanistan’da, Kilise kendine has özelliğe sahiptir. Yani bir tarafta “Yunanistan Bağımsız Kilisesi” ve “Yeni Ülkeler” Despotlarının/Metropolitlerinin kiliseleri mevcuttur. “Yunanistan Bağımsız Kilisesi” ile ilgili 1850 tarihli Patriklik Cildi bir tarafta, diğer tarafta ise “Yeni Ülkeler” Despotları hakkında 1928 tarihli Meclis Tüzüğü ve ilgili Yunanistan devlet mevzuatı yürürlüktedir. İşte bu ikisinin birleşiminden Yunanistan Ortodoks Kilisesi ortaya çıkmaktadır. Fakat bu Bağımsız Yunanistan Kilisesi değildir. Daha karmaşık bir kişiliktir. Bu anlamda, “Yunanistan Bağımsız Kilisesi” ile “Yunanistan Kilisesi” ve öncelikle “uluslararası bir konuma sahip olan bir Ekümenik Patrikhane” söz konusudur. “Ekümenik Patrikhane”nin uluslararası konumu hayati öneme sahiptir. Bu önemi Kilise ve kilise kuralları bakımından değildir. Uluslararası siyaset, dış politika, uluslararası hukuk ve Yunan tarihi bakımından önemlidir. Yunanistan’la ilgili olarak, Yunanistan’ın tarihi, Yunan milli öz bilinci, Türkiye ile Yunanistan ilişkilerinin düzgünlüğü, 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşmasının uygulanması bakımından önem arz etmektedir⁹⁷.

Oysa Lozan Konferansında varılan “Patrikhanenin idari ve siyasi yetkileri olmaması ve münhasıran, sadece mübadeleye tabi tutulmayıp, İstanbul’da kalan Türk vatandaşı Rumların dini lideri olması” mutabakatı çerçevesinde Türkiye’de Yunanlıların iddia ettiği gibi ne “Patrikhane” ne de

⁹⁶ <http://www.omogeneia-turkey.com/patriarchate/patrikhane.html> (13.04.2017).

⁹⁷ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

“Ekümenik Patrkhane” mevcuttur. Münhasıran İstanbul’daki Rumların dini lideri olan İstanbul Başpiskoposu vardır. Eğer bir Başpiskoposluğun Bizans’ta ve Osmanlı’da olduğu gibi geniş bir alanda -yani Bizans ve Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün Ortodoks Hıristiyanların/Rumların- idari ve siyasi yetkilerine sahip olsaydı o zaman “Patrik” ve “patriklik” unvanına sahip olabilirdi. Türkiye Cumhuriyetinde, Cumhuriyetle birlikte cemaati de mübadeleye tabi tutulunca, mübadeleye tabi tutulmayan İstanbul’daki Rumların “Başpiskoposu” ve “Başpiskoposluğu” unvanı tanınmıştır. Dolayısıyla Türkiye’de yetkileri Lozan Konferansında sınırlandırılmış İstanbul Başpiskoposluğu vardır. Hukuka uygun olarak olması gereken unvan budur. Diğer taraftan Osmanlı döneminde İstanbul Başpiskoposluğu, Patrik unvanıyla Osmanlı devleti sınırları içindeki bütün “Rumlar” ya da “Rum milleti” üzerinde dini, idari ve siyasi yetkiler kullanmıştır. Cumhuriyetle birlikte ise, Lozan Konferansında yetkilerinin İstanbul ili ile sınırlandırılmasına rağmen, günümüzde Amerika, Avustralya, Avrupa ve Afrika’daki Ortodoks Hıristiyan Kiliseleri üzerinde idari ve siyasi yetkiler kullanmaya kalkışması ve savunulması, yukarıda sözü edilen Lozan Konferansında varılan mutabakata ve “Patrikhanenin” İstanbul’da kalma koşullarına aykırıdır.

Konidaris’in iddialarına göre, Türkiye tarafından “Ekümenik Patrik” unvanı ile “Patriğin uluslararası kişiliği” ve “Patrikhanenin mülkiyet” hakkı ve yetkileri tanınmamaktadır⁹⁸. Diğer taraftan Selanik Üniversitesi Hukuk Fakültesinde bu konuda *Malamati Valaku-Theodorudi* tarafından bir doktora tezi de hazırlanmıştır⁹⁹. *Venizelos*’a göre, aslında “Ekümenik Patrikhane”nin uluslararası bir kişiliğe sahip olduğunun çok güçlü argümanlarının olduğu söz konusu bu çalışmada ortaya konmuştur. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurabilmek için, uluslararası kamu hukuku süjesi olmak, yani devlet veya uluslararası bir kuruluş olmaya gerek yoktur. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurabilmek için, Türk iç hukukunun bir kişisi

⁹⁸ **Κονιδάρης**, I. M.: “Η τουρκική πολιτική για το Οικουμενικό Πατριαρχείο” 23.10.2005 tarihli Το ΒΗΜΑ gazetesini.; <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=169018> (26.04.2017).

⁹⁹ **Βαλάκου-Θεωδορούδη**, M.: Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα πλαίσια της διεθνούς κοινότητας, Selanik 2001.

olmak yeterlidir. Sivil Toplum Kuruluşları da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurabilmektedir. Yine *Venizelos*'un iddiasına göre, "Patrikhane" Türk iç hukukunun bir kişisi olarak Strasbourg Mahkemesine başvurabilir. "Ekümenik Patrikhane" uluslararası bir antlaşma akdedebilir, yapabilir mi? Uluslararası dini sözleşmeler, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin hükümlerine tabi uluslararası kamu hukuku sözleşmeleri olarak algılanabilir. "Ekümenik Patrikhanenin" Papalık, Katolik Kilisesi ile Ortodoks Kilisesi arasındaki diyalog konusu, "Ekümenik Patrikhane"nin uluslararası statüsü için çok önemlidir. Şimdi hepimizin bildiği "Papalık" ile "Vatikan Devleti" arasındaki çok ince, hassas ayrıma ve meseleye burada girmeye gerek yoktur. *Venizelos*'a göre, aslında Papalık ile diyalogu standartlaştırmak, İstanbul "Ekümenik Patrikhanenin uluslararası kişilik pozisyonunu geliştirmesi bakımından önemlidir". "Ekümenik Patrik", Avrupa Parlamentosuna konuşmak için davet ediliyor mu? Ediliyor! Patrik, Avrupa Konseyi Parlamentolar Meclisine Davet ediliyor mu? Ediliyor! Yarın, Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna da çağrılabilir! Yunanlıların iddiasına göre, İstanbul "Ekümenik Patrikhane" Avrupa Kamu Hukuku Örgütünün ve uluslararası hukukun bir süjesidir. İki devlet bir antlaşma yapmak suretiyle "Ekümenik Patrikhane uluslararası kişilik"¹⁰⁰ kazanır". Yine *Venizelos*'un iddiasına göre,

¹⁰⁰ Uluslararası hukuk kişilerinin iki özelliği olduğu kabul edilmektedir: "i) uluslararası hukuktan kaynaklanan haklara ve yükümlülükler sahip olma yeteneği; ii) uluslararası hukuktan doğan haklarını uluslararası düzeyde doğrudan koruyabilme yeteneği... Uluslararası kişiliğe sahip olmak için ayrıca bu kurallardan herhangi bir aracıya gereksinme duymadan, doğrudan doğruya yararlanma yeteneği gereklidir. Ulusal devletlerine bağlı olan özel hukuk kişileri uluslararası hukuk kişiliğine hak kazanmamış olmaktadır. Bir birimin uluslararası kişiliğe sahip olabilmesi için, yazarların genellikle bunların uluslararası antlaşmalar yapabilmelerini ve öteki devletlerde yargı bağıışıklığından yararlanmalarını gerekli gördükleri anlaşılmaktadır... yalnızca devletler ve uluslararası örgütler uluslararası kişiliğe sahip görülmektedir. Uygulamada bir uluslararası örgütün uluslararası kişiliğinin kanıtı olarak şu yetkilerden bir bölümünün var olup olmadığına bakılmaktadır: i) anlaşma yapma; ii) temsil ilişkileri kurma; iii) örgütün iç düzenlemesini serbestçe oluşturma; iv) örgütün ve görevlilerinin devletler nezdinde ayrıcalık ve dokünlmazlıklara sahip olması; v) uluslararası sorumluluğa sahip olma ve öteki uluslararası hukuk kişilerinin uluslararası sorumluluğunu ileri sürebilme... uluslararası kişilik kavramı, dar ve teknik anlamında değerlendirildiği zaman, yalnızca devletlere ve uluslararası örgütlere haklarını uluslararası düzende koruma olanağı tanıyan bir kavram-

Yunanistan, “Kıbrıs Cumhuriyeti”, Bulgaristan ve Romanya ile birlikte antlaşmalar imzalayarak İstanbul “Ekümenik Patrikhane”nin bu çok arzu duyulan uluslararası kişiliğini, uluslararası hukukta hukuki statüsünü şekillendirebilir. Bu duruma Türkiye Lozan Antlaşması temelinde itiraz edecek mi? Bu durumda Lozan Antlaşmasını yorumlamak gerekecektir. Yani bu açıdan çok hassas bir konudur. Yunanistan Kilisesi ile “Ekümenik Patrikhane” arasındaki sorunun büyük anlaşmazlığın ve diğer konuların anayasada düzenlenmesi gerekir mi? Bunların hepsi tarihsel olarak açıklanabilir. Yunanistan Anayasasının 3. maddesinin varlığı yeni Yunan Devletinin bağımsızlığının ilânıyla ilgilidir¹⁰¹.

Tüm Avrupa Birliği Üyesi Devletlerin ortak anayasal başlangıç noktasını din özgürlüğüne saygı ve dini ayrımcılık yasağı oluşturmaktadır. Ancak, din özgürlüğü ile ilgili hakların tanınması ve saygı derecesi devletten devlete değişiklik göstermektedir. İlgili anayasalarda öngörülen hükümler, her zaman devlet ile dinler arasındaki ilişkiyi, mevcut yasal düzenlemeleri doğru bir biçimde yansıtmamaktadır. Ayrıca Devlet ile Kiliseler veya dinler arası belirli anlaşmalar da yapılmaktadır. Bu konuda Devletler ile Kiliseler arasında devletlerarası anlaşmaların tipik bir örneği olarak Konkordate¹⁰² (Concordats) gösterilebilir. Birçok devlet, Roma Katolik Kilisesinin yasal temsilcisi olan Vatikan ile anlaşmalar imzalamış ve bu anlaşmalara taraf olmuştur¹⁰³.

dır.”Bkz. **Pazarıcı, H.:** Uluslararası Hukuk, 2. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2004, s. 137-139.

¹⁰¹ <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

¹⁰² Papalık, birçok devletlerarası konferansa katılmakta ve gerek güncel gerekse konkorda (concordat, konkordate) adı verilen dinsel konulara ilişkin birçok antlaşmaya taraf olmaktadır. Bkz. **Pazarıcı**, s. 180.

¹⁰³ Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz. **Richard Puza-Norman Doe** (ed.), Religion and law in dialogue: covenantal and non-covenantal cooperation between state and religion in Europe - Religion et droit en dialogue: collaboration conventionnelle et non-conventionnelle entre état et religion en Europe, European Consortium for Church and State Research, Proceedings of the Conference, Tübingen (18-21 November 2004) - Actes du colloque, Tübingen (18-21 Novembre 2004), Peeters, Leuven-Paris-Dudley, MA 2006; **Damián Némec**, Concordat Agreements between the Holy See and the post-communist countries (1990-2010), “Law and Religion Studies 8”, editions: Peeters,

Aslında “Ekümenik Patrikhane” iddiasında bulunan İstanbul Başpiskoposluğunun Yunanistan Bağımsız Kilisesi ile dahi arasında “Yeni Ülkeler”in yönetiminin/idaresinin kime ait olacağı konusunda ve Avrupa Birliğinde, Brüksel’de İstanbul Başpiskoposluğu tarafından “Ortodoks Ekümenik Ofisi” oluşturulmasından sonra, Yunanistan Kilisesinin de 2002 yılında Avrupa Birliğinde “Yunanistan Kilisesinin Temsilciliği”ni açması anlaşmazlığın ve sıkıntının artmasına neden olmuştur¹⁰⁴. Bu konularda özellikle 2003-2004 yıllarında büyük kriz yaşandı ve Yunanistan Hükümetinin devreye girme- siyle ancak Yunanistan Kilisesi ile İstanbul Başpiskoposluğu arasında karşılıklı kabul edilebilir, ortak bir çözüm bulunabildi¹⁰⁵.

Yunanlı yazar *Troyanos*’a göre, Katolik Kilisesi, heterodoks Kiliselerin en büyüğüdür. Vatikan, sadece dünya çapında Katoliklerin ruhani merkezi değildir. Aynı zamanda devletlerarası düzeyde ve ciddi bir siyasi iktidara da sahiptir¹⁰⁶. Genellikle Roma Katolik Kilisesinin organizasyonu ve özellikle Vatikan Devleti için önemlidir. Diyalog konusunda Papanın muhatabı Ortodoksluğu temsilen -evrenselliğin ifadesi olarak- İstanbul’daki “Ekümenik Patriktir”¹⁰⁷.

Yunanlıların iddiasına göre, Fener şimdi “Ekümenik Patrikhane” olarak hizmet vermektedir. “Ekümenik Patrikhane”, Türkiye’de bir dini kamu hukuku kurumu olarak görev yapmaktadır. Fener “Patrikhane”si şu anda Türkiye’de ve Dünya sahnesinde meydana gelen çok sayıda ve çok önemli yeniden yapılanmanın tam ortasında bulunmaktadır. Yine Yunanlıların iddiasına göre, bugünkü “Ekümenik Patrikhane”, Avrupa’daki 320 milyon Ortodoks Hıristiyan’ın manevi ve idari liderliğinin ötesinde, Doğu Avrupa’nın en eski, en önemli, köklü din ve kültür kurumlarından¹⁰⁸.

Leuven Belgium 2012, s. 27-45 (“Outlook and typology of concordat agreements”), s. 45-52 (“Parties to concordat agreements”), s. 53-64 (“Position of concordat agreements in hierarchy of sources of law”).

¹⁰⁴ **Μπαΐλης**, Π.: “Ἐκαθάρισμα ρόλων”, 22.05.1999 tarihli Τα Νέα gazetesi; **Βασιλάκης**, Μ.: Η μάστιγα του Θεού, Γνώσεις, Atina 2006, s. 535 vd.

¹⁰⁵ **Αντωνιάδου**, Μ.: “Σα πρόσωπα της σύγκρουσης και της προσέγγισης”, 12.06.2005 tarihli Το Βήμα gazetesi.

¹⁰⁶ **Τρωιάνος**, s. 121-133.

¹⁰⁷ **Τρωιάνος**, s. 132.

¹⁰⁸ <http://www.omogeneia-turkey.com/patriarchate/patrikhane.html> (13.04.2017).

“Ekümenik Patrikhane”, İstanbul Başpiskoposluğunun, Yeni Roma’nın adıdır. Diğer Ortodoks Kiliseler arasında, İstanbul “Ekümenik Patrikhane” ilk sırada gelmektedir. Yani eşitler arasında birinci sırada yer almaktadır. “Ekümenik Patrikhane”, yerel kilise idarelerinin bağımsızlığını belirleme ve tarihi ayrıcalığına sahiptir. Esasen “Küçük Asya Felaketi” ve nüfus mübadelesi sonucu, Lozan Konferansında varılan mutabakatla Fener Rum “Patrikhane”nin yetkileri ciddi bir biçimde sınırlandırıldı.

Türkler ve Türkiye Cumhuriyeti bakımından Osmanlı Döneminin Patrikhane, Lozan Konferansında varılan mutabakatla idari ve siyasi yetkileri kaldırılmış ve tamamen dini konularla sınırlandırılmıştır. Bunun hukuki anlamı; Osmanlı döneminin Patrikhane, Cumhuriyet döneminde artık Başpiskoposluktur. Fakat Lozan Konferansında varılan bu mutabakata rağmen “Patrik” ve “Patrikhane” demeye eğer devam edilmekteyse Türkiye’de bunun hukuki anlam ve neticesi İstanbul Fenerdeki Başpiskoposluğa ya da Başpiskoposa Lozan Konferansında varılan mutabakatı ihlâl ederek, olmayan idari ve siyasi yetkileri yeniden tanımaktır. Yani “Patrikhane” ve “Patriklik” unvanını yeniden tanımak anlamına gelmektedir. Bu nedenle Türklerin, İstanbul Başpiskoposluğu yerine “Patrik”, “Patrikhane”, “Ekümenik Patrikhane” kavramlarını kullanırken bunun doğurabileceği siyasi ve hukuki neticelerini düşünerek hareket etmesi gerekmektedir.

V. YUNANİSTAN’DA BAŞMÜFTÜ İLE MÜFTÜLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

Tarihi nedenlerden Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’da, Yunanistan ülkesindeki Ortodoks Kiliselerinin¹⁰⁹ ve Musevi cemaatinin kamu tüzel kişiliği tanınmaktadır¹¹⁰. Oysa Yunanistan’daki Müslüman Türk cemaatinin

¹⁰⁹ Bunlar: Menteşe Adaları Despotları/Metropolitleri [Rodos, İstanköy (Kos), İncirli (Nisiros), İleriye/İleryoz (Leros), Kilimli (Kalimnos), İstanbulya (Astipalya, Astipalea), Kerpe Adası (Karpathos), Çoban Adası (Kassos), Sömbeki (Simi)] “Patriklik” Eksarlığı Patmos, Yunanistan’daki “Patriklik” ve Stavropigiakes Manastırları ile diğer Yunanistan Bağımsız Kiliseleridir.

¹¹⁰ Bkz. 590/1977(A’146) sayı ve tarihli Yasanın 4/1.md., 349/1976(A’149) sayı ve tarihli Yasanın 1. md., 2456/1920(A’173) sayı ve tarihli Yasanın 1. md., 4149/1961(A’41) sayı ve tarihli Yasa, 301/1969(A’195) sayı ve tarihli Kanun Hükmünde Kararnamenin 1. md. ve 29.03.1949(A’79) tarihli Krallık Kararnamesinin 1. md.

Müftülükleri (Gümölcine, İskeçe ve Dedeğaç) “kamu hizmeti” kategorisine tabi tutulmaktadır, “kamu görevlisi¹¹¹” ve Genel Müdür kadrosundadırlar¹¹². Yani özel nitelikli, “sui generis” kamu tüzel kişiliği tanınmaktadır demek mümkündür. Çünkü Ortodoks Hıristiyan ve Musevi Cemaati için doğrudan “kamu tüzel kişiliği” kavramı kullanılırken, yasada Müslüman Türk cemaatinin Müftülükleri için “kamu hizmeti”, “kamu görevlisi” kavramı kullanılması her ne kadar kamu tüzel kişiliği anlamına gelse de, yasada direk olarak “kamu tüzel kişi” kavramı kullanılmaması böyle bir düşünce ve algı oluşturmaktadır. Ancak Yunanistan’daki diğer Hıristiyan dini cemaatlerin - Katoliklerin, Protestanların, Yehova şahitlerinin ve diğerlerinin- kamu tüzel kişiliği 2014 yılına kadar kabul edilmemekteydi ve Yunanistan’daki Ortodoks Kilisesi dışındaki diğer tüm Kiliseler -Katolik, Protestan- özel hukuk tüzel kişiliğine sahipti. Yani dernek, sendika statüsündeydiler ve Yunanistan Medeni Kanun hükümlerine tabi olmaktadır.

Yunanistan Mahkemeleri tarafından, Yunanistan’daki bir Katolik Kilisesinin kendisiyle ilgili bir davasında duruşmalara katılma hakkının tanınmaması, reddedilmesi üzerine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurdu ve dava Yunanistan’ın mahkûmiyetiyle sonuçlandı. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi “*Holy Monasteries c. Greece*” davası kararında Kiliselerin “kamu tüzel kişisi” olduğunu ve “hükümet dışı sivil toplum teşkilatı

¹¹¹ Tüzel kişiler, “özel hukuk tüzel kişileri ve kamu tüzel kişileri olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan özel hukuk tüzel kişileri, bireylerin serbest iradesiyle kurulur ve özel hukuk hükümlerine göre faaliyet gösterirler. Bunların bir kısmı kâr amacı güderler (örneğin ticaret şirketleri, kooperatifler gibi) bir kısmı kâr amacı kavramına yabancıdırlar (vakıflar, dernekler gibi)... kamu hukuku tüzel kişileri ise, kamu hizmet ve faaliyetleri görmek amacıyla kurulurlar... kamu gücünü kullanan yetkileri vardır. Malları, kamu malı sayılır. Personeli kamu personeli statüsündedir.” Bkz. **Anayurt, Ö.:** Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Seçkin, Ankara 2005, s. 251; Diğer taraftan, “Kamu tüzel kişilerinin sahip oldukları mallara kamu malı, özel hukuk kişilerinin sahip buldukları mallara da özel mal denilir. Özel mallar hakkında, başta Medeni Kanun olmak üzere özel hukuk hükümleri uygulanır... Kamu tüzel kişilerinin, kamu malları üzerindeki haklarının niteliğini tayin meselesi de idare hukukuna aittir.” **Bilge, N.:** Hukuk Başlangıcı, Hukukun Temel Kavram ve Kurumları, Mevzuattaki son değişikliklere göre düzenlenmiştir, 27. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2009, s. 250.

¹¹² Bkz. Yunanistan’da yürürlükteki 1920/1991(A’182) sayı ve tarihli Yasanın 7. maddesi.

(organizasyonları)” olduğu yönünde karar verdi¹¹³. Avrupa’nın büyük tepkisini çeken Avrupa Birliği üyesi Yunanistan bu konuda bir yasal düzenleme yapmak mecburiyetinde kaldı. 2014 yılında kabul edilen 4301 sayılı Yasa ile Yunanistan Kilisesi, Musevi cemaati ve Yunanistan’daki Müslüman Türk azınlığı Müftülükleri dışında kalan Yunanistan’daki diğer büyük Kiliselerin ve isteyen her dini cemaatin bahse konu 2014 tarihli ve 4301 sayılı Yasada öngörülen koşulları yerine getirmesi durumunda kamu tüzel kişiliği kazanmalarının yolu açıldı. Sonuç olarak Yunanistan, 4301 sayılı Yasayı çıkarak; a) Dini tüzel kişilik yani dini cemaatlere mahsus bir özel tüzel kişiliği, b) Anayasa ve Yasaya saygılı olma koşuluyla dini tüzel kişiliğin kendi içinde tam bir özyönetime sahip olma ve c) Mahkeme yoluyla bu tüzel kişiliğin tanınması yoluyla bu sorunu çözme yoluna gitti.

Yunanistan Meclisi tarafından İlk kez 07.10.2014 tarihinde 4301/2014 sayılı ve tarihli Yasanın¹¹⁴ kabul edilmesi ile tarihsel nedenlerden dolayı seçilmiş spesifik Kiliseler - Katolik Kilisesi, Ortodoks Ermeniler, Kıptiler, Etiyopya Ortodoksları, Asurlular, Anglikanlar, Yunan Protestan Kilisesi- eğer isterlerse artık kamu tüzel kişilik hakkından yararlanabileceklerdir. Yunanistan her zaman dini özgürlükler konusunda hukukun üstünlüğünü benimseyen bir devlet değildi, bugün de değildir. Tekrarlayalım ki bu yasal düzenleme ile artık Yunanistan’daki bütün dini cemaatler, Müslüman Türk cemaati Müftülükleri dışındaki bütün dini cemaatler eğer isterlerse ve Yasada aranan koşulları yerine getiriyorlarsa kamu hukuku tüzel kişiliği kazanacaklardır. Fakat Avrupa Birliği üyesi Yunanistan, Yunanistan’daki Müslüman Türk cemaatinin antlaşmalarla öngörülmüş ve tanınmış bulunan Başmüftülük Kurumunun açılmasına izin vermezken, mevcut Müftülüklerin de kamu tüzel kişiliğini “kamu hizmeti” kavramıyla ifade ettiği ve adeta özel bir kategori ihdas etmişçesine böyle bir intiba uyandırırken... Aynı Yunanistan, Türkiye’deki İstanbul Başpiskoposluğu için ise, “Ekümenik/ Evrensel Patrikhane” iddiasında bulunup, “kamu tüzel kişiliği”ne ve “ulus-

¹¹³ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin benzer konuda verdiği kararlardan bazıları da şunlardır: a) “Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church c. Bulgaria”, b) “Siebenhar c. Allemagne”, c) “Reuter c. Allemagne”, d) “Müller c. Allemagne”, e) “Fernandez Martine v. Spain”, f) “Schüth c. Allemagne”, h) “Obst c. Allemagne”.

¹¹⁴ Yunanistan Resmi gazetesinde ΦΕΚ 223 Α’ 7-10-2014 yayımlandı.

lararası tüzel kişiliğe” sahip olduğunu¹¹⁵ iddia etmektedir. Bununla ilgili olarak; siyasi ve hukuki alt yapıyı Türkiye’nin tepkilerini gözlemleyerek “salam politikası” çerçevesinde zamana yayarak ve eğer Türkiye tarafından ciddi bir biçimde itiraz edilmezse, yavaş yavaş hayallerine ulaşabileceği bir yapıyı, varlığı, birimi, hazırlamaktadır.

Sonuç olarak, 4301/2014 sayı ve tarihli Yasa ile Yunanistan Kilisesi, Musevi cemaati ve Müftülerin eski yasal statülerini korumaya devam ederken, diğer kiliseler -Katolik, Protestan- ise dini tüzel kişilik statüsüne hak kazanmaktadır. 4301/2014 sayı ve tarihli Yasanın 2. maddesi uyarınca bir dini tüzel kişiliği oluşturmak için en az üç yüz kişiye ihtiyaç vardır. 4301/2014 sayı ve tarihli Yasanın 1. maddesine göre ise, aynı dine mensup kişilerin ve belirli bir coğrafi alanda daimi ikamet edenlerin olması gerekmektedir.

SONUÇ

Yunanistan’da Devlet ile Kilise ilişkilerinde ne “Katolik” ne de “Protestan” sistemleri uygulanmaktadır. Yunanistan’da uygulanan “Anayasa ile düzenlenmiş” sistemdir. *Kelsen*’in devlet tanımı çerçevesinde “Devlet” deyince “tüzel kişilik” anlaşılıyorsa, o zaman Kilisenin Anayasal hukuk içinde Kilise ve Devlet ilişkilerinin düzenlenmesi gerekmektedir. Devletteki ve devleti oluşturan bütün birimler (varlıklar) hukuk düzeniyle bağlıdır. Başka bir deyişle mevcut hukuk düzenine uymak zorundadırlar. Burada önemli olan devlet tüzel kişiliği söz konusu ise “hukuk düzeninin” olması bir zorunluluktur. Diğer taraftan hukuk düzeni söz konusu olduğunda her dinin hukuk içinde olması gerekmektedir ve hukuki denetim şarttır. Bu bakımdan değiştirilmesi düşünülen Yunanistan Anayasasının 3., 13., 105. maddeleri ve Yunanistan Anayasasının 94. ve devamı maddeleri yargısal denetim bakımından önemlidir. Devletin, Kilise işlerine müdahale etmemesi gerektiği gibi, Kilisenin de Devletin işlerine müdahale etmemesi gerekir. Bu durumda

¹¹⁵ Bu konuda bkz. CİN, T.: “Yunan Basınına Yansıdığı Şekliyle, Atina İle İstanbul Rum Başpiskoposları Arasındaki Yönetim Krizi, ‘Evrensellik’ ve Türkiye”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1, İzmir 2006, s. 47-86; CİN, T.: “İstanbul Rum Başpiskoposu İle Atina Başpiskoposunun Mücadeleleri ve Türkiye”, Prof. Dr. İrfan Baştuğ Anısına Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Özel Sayı, İzmir 2005, s. 447-472.

Devlet-Kilise ayrılığında değil, Devlet ile Kilisenin görev ve yetkilerinin düzenlenmesinden söz edilir.

Yunanlıların düşüncelerine göre, Anayasa değişiklikleri siyasi ve toplumsal uzlaşma ile kurumlara saygıyı gerektirmektedir. Yunanistan'daki baskın görüşe göre, 3. madde kaldırılmamalıdır, değiştirilmemelidir. Çünkü Yunanistan Devleti ile Yunanistan Kilisesi ve "Ekümenik Patrikhane" arasındaki ilişkileri düzenlemektedir.

Yunanistan Anayasasında Kilise ile Devlet ilişkisi; a) Yunanistan Devleti ile Yunanistan Kilisesi arasında ikili, b) Yunanistan Devleti, Yunanistan Kilisesi ve "Ekümenik Patrikhane" arasında üçlü, c) Yunanistan Devleti, Yunanistan Kilisesi ve "Ekümenik Patrikhane" arasında üçlü bir mesele gibi görünse de aslında bu mesele Türkiye'yi de yakından ilgilendirmesi nedeniyle dörtlü, dört taraflı bir mesele olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Lozan Konferansında varılan mutabakat uyarınca Yunanlıların tabiriyle "Ekümenik Patrikhane" ya da Osmanlı döneminin "Patrikhane"si günümüzde Cumhuriyetle birlikte Başpiskoposluk statüsünde olması ve Türkiye'deki bir dini kurum olması nedeniyle Türkiye'yi de çok yakından ilgilendirmektedir. Bu bağlamda a) Türk Devleti ile İstanbul Başpiskoposluğu arasında ikili b) Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerde İstanbul Başpiskoposluğu faktörünün de etkili olması durumunda -Türkiye, Yunanistan ve İstanbul Başpiskoposluğu- üçlü bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Yunanistan'ın Avrupa Birliği üyesi olması, Türkiye'nin de Avrupa Birliği üyesi olma arzu ve talepleri bahse konu meselenin taraflarını bir taraftan çoğaltırken, çeşitlendirirken diğer taraftan da çok boyutlu, karmaşık ve adeta içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir. Velhasıl meselenin tarafları çoktur, mesele çok boyutludur ve Yunanlıların "Ekümenik Patrikhane" demelerinin sebebinin aslında dinle ilgili olmasından değil, siyasetle ilgili olmasından, bir yönüyle Yunanlıların ifadesiyle "kaybedilen ama unutulmayan vatan"larının günümüzde hesabının görülmesi arzularından kaynaklandığı görülmektedir. Yunanlılar bakımından "Patrikhane" ya da "Ekümenik Patrikhane" deyince bu kavramlara yüklenen anlamlar doğrultusunda Türkler ve Türkiye bakımından da İstanbul Başpiskoposluğu meslesinin üç-dört boyutlu olarak ve hatta daha çok boyutlarıyla, "devletlerarası hukuk", "uluslararası hukuk tüzel kişiliği" olma hayalleri ve belki de henüz

fark edemediğimiz muhtemel diğer tehlikeler ve boyutlarıyla ele alınıp, incelenmesi gereken dikkat çekici bir konu olduğu görülmektedir.

Yunanlılar tarafından Yunanistan Anayasasının Başlangıç bölümündeki “Üçlü Teslis”in, 3., 13. ve 105. madde düzenlemelerinin nasıl ortaya çıktığının ve Anayasada yerini nasıl aldığı yani tarihi öneminin ve bilincinin farkında olunması gereğinin altı çiziliyor ve deniyor ki, 105. madde din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili değildir. Yunanistan Devletinin egemenliği meselesidir. “Ekümenik Patrikhane” uluslararası hukuk rejimi meselesidir. Yunanistan Anayasasının 3. ve 105. maddeleri değişikliğinin dış politika ve Yunanistan’ın “ulusal güvenliği” ile ilgili yönlerinin bulunduğu iddia edilmektedir. Diğer taraftan 3. maddenin değiştirilmesi düşüncesinin nedeni Devlet ile Kilisenin rollerinin düzenlenmesi, din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması olduğu da Yunanlılarca ifade edilmektedir.

Yunanistan Anayasasının 3. ve 13. madde hükümleri değiştirilmeden Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarına uygun bir biçimde yorumlanmalıdır düşüncesi Yunanistan’da baskın görüş olarak kabul edilmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye bakımından Yunanistan’ın iddia ettiği gibi Türkiye’de ne “Patrikhane” ne “Ekümenik Patrikhane” ne de “uluslararası kişiliğe sahip Ekümenik Patrikhane” vardır. Türkiye’de, Türk iç hukukuna tabi olan ve bir Türk Kurumu olan Fener Rum Başpiskoposluğu vardır. Fakat Yunanistan’daki Müslüman Türk azınlığın antlaşmalar uyarınca açılması gereken Başmüftülük Kurumuna izin verilmemesi ve yine antlaşmalar gereği Yunanistan’daki Müftülerin Müslüman Türk cemaatine seçilmesine Yunanistan’ın izin vermemesi konusu da göz önünde bulundurularak, İstanbul Başpiskoposluğu meselesi değerlendirilmelidir.

Yunanistan, Yunanistan’daki Müslüman Türk azınlığın antlaşmalarla garanti altına alınmış olan, var olan haklarını tanımaktan ve uygulamaktan kaçınmaktadır. Buna karşılık Türkiye’nin ve Türklerin ise, Lozan Konferansında varılan mutabakatla Osmanlı’nın Patrikhanesinin idari ve siyasi yetkileri sınırlandırıldığı, eksiltildiği ve böylece Başpiskoposluk statüsü tanındığı halde, “Patrikhane” demeye devam etmesindeki ısrarı anlamak mümkün değildir. Çünkü Lozan Konferansında varılan mutabakata rağmen olmayana -idari ve siyasi yetkileri- tanıyıormuş gibi bir yanıltıcı algıya yol

açmaktadır. Lozan Konferansında varılan mutabakatla Türkiye bakımından Yunanistan'da Başmüftülük, Türkiye'de ise Başpiskoposluk kurumları mevcut iki -Türkiye ile Yunanistan'daki- azınlık için öngörülmüştür. Anlaşmaların, hukukun, adaletin ve barışın gereği olarak bu konuda mtekabilyetin, denge politikasının, Lozan'da benimsenen "Lozan dengesinin" ya da başka bir ifade ile "Türk-Yunan dengesinin", Lozan Konferansında varılan mutabakatın uygulanma zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yunanistan'ın "Ekümenik Patrikhane" dayatması, din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili değildir. Kiliselerin idaresi ve siyasetle ilgilidir.

KAYNAKLAR

- Anayurt, Ö.:** Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Seçkin, Ankara 2005.
- Bilge, N.:** Hukuk Başlangıcı, Hukukun Temel Kavram ve Kurumları, Mevzuattaki son değişikliklere göre düzenlenmiştir, 27. Bası, Turhankitabevi, Ankara 2009.
- Charles Frazee,** Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία (1821-1852), Atina 1987.
- Cin, T.:** “İstanbul Rum Başpiskoposu İle Atina Başpiskoposunun Mücadeleleri ve Türkiye”, Prof. Dr. İrfan Baştuğ Anısına Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Özel Sayı, İzmir 2005.
- Cin, T.:** “Yunan Basımına Yansıdığı Şekliyle, Atina İle İstanbul Rum Başpiskoposları Arasındaki Yönetim Krizi, ‘Evrensellik’ ve Türkiye”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1, İzmir 2006.
- Damián Němec,** Concordat Agreements between the Holy See and the post-communist countries (1990-2010), “Law and Religion Studies 8”, editions: Peeters, Leuven Belgium 2012.
- Eralp, Y.:** Perdeyi Aralarken, Bir “monşer”in hatıratı, DK Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Hans-Georg Beck,** (çeviri Α. Αναγνώστου), Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία, τόμ. I-II, Atina 2004.
- Hans-Georg Beck,** Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, Münih 1959.
- Pazarıcı, H.:** Uluslararası Hukuk, 2. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara 2004.
- Richard Puza-Norman Doe** (ed.), Religion and law in dialogue: covenantal and non-covenantal cooperation between state and religion in Europe - Religion et droit en dialogue: collaboration conventionnelle et non-conventionnelle entre état et religion en Europe, European Consortium for Church and State Research, Proceedings of the Conference, Tübingen (18-21 November 2004) - Actes du colloque, Tübingen (18-21 Novembre 2004), Peeters, Leuven-Paris-Dudley, MA 2006.

- Runciman, St.:** Η βυζαντινή θεοκρατία, Ατina 1982.
- Αλιβιζάτος, Αμ.:** “Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνες”, ΕΕΘεολ. Σχ. Παν., Ατina 1935-1936.
- Αλιβιζάτος, Ν.:** Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία (1800-2010), Ατina 2011.
- Άμαντος, Κ.:** “Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών”, Ελληνικά 9, 1936.
- Αντωνιάδου, Μ.:** “Σα πρόσωπα της σύγκρουσης και της προσέγγισης”, 12.06.2005 tarihli Το Βήμα gazetesı.
- Βαλάκου/Θεωδορούδη, Μ.:** Το νομικό περίγραμμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα πλαίσια της διεθνούς κοινότητας, Selanik 2001.
- Βαρθολομαίος, Αρ.:** Το οικουμενικόν πατριαρχείον εν το συνταγμα της Ελλάδος και εν το καταστατικό χαρτί της Εκκλησίας της Ελλάδος, σε μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου, Εστια Θεολογών 1984.
- Βασιλάκης, Μ.:** Η μάστιγα του Θεού, Γνώσεις, Ατina 2006.
- Βενιζέλος, Ε.:** “Σημεία Ερμηνευτικής τριβής στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας”, Δίκαιο και Πολιτική, τομ. 15, 1988.
- Βενιζέλος, Ε.:** Οι Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, Παρατηρητής, Selanik 2000.
- Γιανναράς, Χ.:** Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα, Δόμος, Ατina 1996.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε.:** Γιατί το Βυζάντιο; Ατina 2009.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε.:** Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, Ατina 1988.
- Δαγτόγλου, Π.:** Ατομικά Δικαιώματα, Τόμος Α', Αντ.Ν.Σάκκουλα, Ατina 2005.
- Δημακοπούλου, Χ.:** Νεώτερα στοιχεία περί της ανακηρύξεως της Ελληνικής Εκκλησίας ως Αυτοκεφάλου κατά το 1833, Μνημοσύνη 12, 1991-1993.
- Δημητρόπουλος, Α.:** Συνταγματικά Δικαιώματα, τόμος Γ τεύχ I-III, εκδ. Σάκκουλα, Ατina-Selanik 2008.

- Δήμου, Β.:** Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματηνού, Κανονικό δίκαιο και πολιτική στο ύστερο Βυζάντιο, “Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 18”, Katerini 2006.
- Διακοφωτάκης, Γ.:** Το Οικουμενικό Πατριαρχείο μετά τη Λωζάννη. Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, Atina 2007.
- Διαμαντούρος, Ν.:** Οι απαρχές της συγκρότησης του σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα (1821-1828), MIET, Atina 2006.
- Ζώης, Κ./Λασθιωτάκη, Γ./Γιαννόπουλος, Π.:** Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος, 1822-2001, Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, Πηγές του Ελληνικού Δημοσίου Δικαίου 11, Atina-Gümülçine 2003.
- Ηλιάδου, Α.:** “Το προοίμιο των Συνταγμάτων”, ΔτΑ 16, 2002.
- Καραγιαννόπουλος, Ι.:** Η πολιτική ιδεολογία των βυζαντινών, (α’ ανατύπωση), Selanik 1992.
- Καραγιώργης, Βασ. Χρ.:** Το ζήτημα της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας κατά την περίοδο της Επανάστασεως 1821, εκδ. Διήγηση, Atina 1988.
- Καρυκοπούλου, Χρ.:** Το Διεθνές καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Atina 1979.
- Κασιματς, Γ.:** “Το προοίμιο του Συντάγματος”, Ερμηνεία του Συντάγματος, Atina 1999.
- Κιουσοπούλου, Τ.:** Βασιλεύς ή Οικονόμος; Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση, Atina 2007.
- Κιτρομιλίδης, Π.:** Νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, Atina 1996.
- Κονιδάρης, Ι. Μ.:** “Η τουρκική πολιτική για το Οικουμενικό Πατριαρχείο” 23.10.2005 tarihli To BHEMA gazetesi.; <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=169018> (26.04.2017).
- Κονιδάρης, Ι. Μ.:** Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου, Εκδόσεις Σάκκουλα, Atina-Gümülçine 2000.
- Κονιδάρης, Ι. Μ.:** Ο Νόμος 1700/1987 και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήνα: Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Atina 1991.

- Κονόρτας, Π.:** Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο: βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα), Atina 1998.
- Κουκουσάς, Β.:** Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στο Βυζάντιο. Από την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας έως την απελευθέρωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους: Συνοπτική παρουσίαση με βάση τις πηγές, Selanik 2010.
- Κυριαζόπουλος, Κ.:** Περιορισμοί στην ελευθερία της διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων, Selanik 1999.
- Κωνσταντινίδης, Εμ.:** Ιωάννης Καποδίστριας και η εκκλησιαστική του πολιτική, Atina 1977.
- Μαγγιώρος, Ν.:** Ο Μέγας Κωνσταντίνος και η Δονατιστική έριδα. Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Εκκλησίας - Πολιτείας κατά την κωνσταντινεία περίοδο, Selanik 2001.
- Μάνεσης, Α.:** Συνταγματικά Δικαιώματα Α', Ατομικές Ελευθερίες, Εκδόσεις Σάκκουλα, Selanik 1982.
- Μαρίνος, Α.:** Εκκλησία και Δίκαιο, Θεωρία και νομολογία, Atina 2000.
- Μαυριάς, Κ./Παντελής, Αντ.:** Συνταγματικά κείμενα, τόμ. Α', Atina - Gümülçine 2007.
- Μπαϊλής, Π.:** “Ξεκαθάρισμα ρόλων”, 22.05.1999 tarihli Ta Nέα gazetesi.
- Ορφανουδάκης, Σ.:** “Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας. Αναγκαιότητα ή παλιλλογία;”, στο συλλογικό έργο: Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος, ENOBE 59, Atina-Selanik 2008.
- Παναγιωτάκος, Π.:** “Αι σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας εν τη βυζαντινή αυτοκρατορία”, ΑΕΚΔ 22, 1967.
- Πανταζόπουλος, Ν.:** “Εκκλησία και δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί τουρκοκρατίας”, ΕΕΣχ. Νομ. Επ. Selanik 8, 1960-1963.
- Πανταζόπουλος, Ν.:** “Τα ‘προνόμια’ ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων”, ΕΕΣχ. Νομ. Επ. Selanik 9, 1975.
- Παντελής, Α. Μ.:** Τα Ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, Νέα σύνορα, Atina 1988.
- Παντελής, Α. Μ.:** Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, Αντ. Ν. Σάκκουλας Yayınları, Atina 1984.

- Παπαγεωργίου, Κ.:** Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης. Θεσμοί και διοικητική οργάνωση κατά τον Καταστατικό της Νόμο (Ν. 4149/1961), Ινστιτούτο Κρητικού Δικαίου, Χανιά 2001.
- Παπαστάθης, Χ.:** “Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία”, στον τόμο της Εταιρείας Νομικών Βορείου Ελλάδος «Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία», Selanik 2000.
- Παπαστάθης, Χ.:** “Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η εσωτερική διοίκηση του Γένους κατά την περίοδο του Τανζιμάτ”, Χαριστήριο Τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, Ατina 2000.
- Παπαστάθης, Χ.:** Η ειδική νομική μεταχείριση των Αγιορειτών, Αφοί Κυριακίδη Yayimlari, Ατina 1988.; Το καθεστώς του Αγίου Όρους Άθω. Έκδοσις Ιεράς Κοινότητας Αγίου Όρους Άθω, 1996.
- Παπαστάθης, Χ.:** Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, τόμ. Α΄, Selanik 1984.
- Πετρόπουλος, Ι.:** Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843), τόμ. Α΄ - Β΄, Ατina 1985.
- Πρίντζιπας, Γ./Καραγιάννης, Γ.:** Εκκλησία και ελληνισμός από το 1821 έως σήμερα: ιστορική επισκόπηση, Ατina 2005.
- Ράφτης, Ελ.:** Ο οικουμενικός θρόνος ως θεσμός δικαίου (το νομικό καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου), ανάπτυπο από το περιοδικό Κληρονομία 16, τ.χ. Α, 1984.
- Σβώλος, Αλ.:** “Τα πρώτα ελληνικά πολιτεύματα και η επίδρασις της Γαλλικής Επανάστασεως”, EEN 2, 1935.
- Σβώλος, Αλ.:** Τα Ελληνικά συντάγματα 1822 – 1952, Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος, τρίτη έκδοση, εκδόσεις στοχαστης, Ατina 1972.
- Σκοπετέα, Ελ.:** Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Ατina 1988.
- Σπυρόπουλος, Φ.:** “Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα”, Ε.Δ.Δ.Δ. 25, 1981.
- Σταθόπουλος, Π. Μ.:** Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας. (Η αυτοτέλειά τους στις μεταξύ τους σχέσεις και οι επιπτώσεις στο δημόσιο και το ιδιωτικό δίκαιο), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Ατina-Gümülçine 1993.

Σταμάτης, Κ.: Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων. Εισαγωγή στη μεθοδολογία του δικαίου, Atina-Selanik 2002, s. 186.

Σταματόπουλος, Γ.: Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα, Atina 2003.

Τουρτόγλου, Μ.: “Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας”, (Φύλλον δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον), Πελοποννησιακά 16, 1985-1986.

Τρωιάνος, Σπ Ν.: Παραδόσεις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Atina-Gümülcine 1984.

Τρωιάνος, Σπ. Ν./Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ι.: Ιστορία Δικαίου, Atina 2010.

Τρωιάνος, Σπ. Ν./Δημακοπούλου, Χ. Γ.: Εκκλησία και Πολιτεία: Οι σχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Atina-Gümülcine 1999.

Τρωιάνος, Σπ. Ν.: “Θεσπίζομεν, τοίνυν, τάξιν νόμων επέχειν τους αγίους εκκλησιαστικούς κανόνας...”, Βυζαντινά 13, 1985.

Φιλιππίδης, Χρ.: “Οι Γενικοί Κανονισμοί του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί τη βάσει του Κώδικος ΤΕ΄ του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού, Πρακτικά Εθνοσυνελεύσεως, 1858-1860”, ΠΑΑ 1946.

<http://www.arthro-13.com/products/papageorgioug-konstantinos-epikouyros-kathigitis-ekklisiastikoy-dikaioug-toy-apth5/> (19.03.2017).

<https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5502-2016-12-08-11-45-26.html> (04.04.2017).

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=129147> (28.03.2017).

https://photos.state.gov/libraries/greece/231771/pdf/religiousfreedom_2015_greek.pdf (06.04.2017).

Λεξικό Τριανταφυλλίδης: http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B1&sin=triantafyllides (19.04.2017).

<http://www.omogeneia-turkey.com/patriarchate/patrikhane.html> (13.04.2017).

